Robert Och, Piotr Wiącek

1920–2020

KONTRUDERZENIE ZNAD WIEPRZA

HISTORIA I PAMIĘĆ

Puławy 2020

Wydawca:
Powiat Puławski
al. Królewska 19, 24-100 Puławy

Autorzy:
Robert Och, Piotr Wiącek

Autorzy zdjęć:
Robert Och, Mikołaj Spóz, Piotr Wiącek,
Sławomir Łowczak, Katarzyna Kijak

Skład:
MN-graf Małgorzata Niećko

Druk:
Comernet Sp. z o.o.

Nakład: 1000 sztuk

978-83-934951-6-0

Egzemplarz bezpłatny

WSTĘP

Przed 100 laty, w sierpniu 1920 r., na rozległych obszarach Mazowsza i Podlasia rozgrywała się Bitwa Warszawska. Była ona przełomowym momentem dramatycznej wojny, która mimo wcześniejszego – jak się wtedy wydawało – korzystnego przebiegu dla Polski, nieoczekiwanie i niebezpiecznie zbliżyła się do polskiej stolicy i zagroziła bytowi, istniejącego zaledwie od dwóch lat państwa. Uważnym świadkiem tych wydarzeń był, przebywający wtedy w Polsce, brytyjski dyplomata Edgar Vincent d`Abernon, który po kilku latach, pisząc swoją książkę o tych dramatycznych chwilach, użył następujących słów: *Gdyby […] nie udało się powstrzymać triumfalnego pochodu Armii Czerwonej w wyniku bitwy pod Warszawą, nastąpiłby nie tylko niebezpieczny zwrot w dziejach chrześcijaństwa, ale zostałoby zagrożone samo istnienie zachodniej cywilizacji. […] Bitwa pod Warszawą uratowała Europę Środkową, a także część Europy Zachodniej przed […] fanatyczną tyranią sowiecką*[1]. Te słowa, będące wyrazem uznania dla czynu dokonanego w 1920 r. pod Warszawą, stały się symbolem oceny i znaczenia bitwy. Po 100 latach, gdy jesteśmy bogatsi w doświadczenia II wojny światowej i rządów sowieckich we wschodniej i środkowej Europie, nikomu nie trzeba udowadniać, że słowa lorda d`Abernona były uzasadnione.

Historiografia opisała i osądziła te wydarzenia w niezliczonych publikacjach, przedstawiających przebieg i znaczenie Bitwy Warszawskiej. Naszą publikacją nie staramy się dodawać kolejnej pozycji opisującej przebieg bitwy. Natomiast wpisując się w ogólny cykl obchodów rocznicowych, mamy na celu zwrócić uwagę na to, jak wielkie znaczenie w warszawskim zwycięstwie miały ziemie powiatu puławskiego. Kontrofensywa wojsk polskich zgromadzonych na tym terenie – dokładnie w północnej części dwóch ówczesnych powiatów – puławskiego i lubartowskiego, wzdłuż dolnego Wieprza, okazała się jednym z przełomowych momentów Bitwy Warszawskiej i stała się kluczowa dla polskiego zwycięstwa.

Po tych wydarzeniach, na interesującym nas obszarze, dzisiejszego powiatu puławskiego i południowo zachodniej części obecnego powiatu ryckiego[2], istnieje wiele miejsc upamiętniających wypadki sprzed 100 lat. Na ich czele znajduje się oczywiście

1 E. Vincent d`Abernon, *Osiemnasta, decydująca bitwa w dziejach świata, Londyn 1931*, polskie wydanie – Warszawa 1932.

2 W 1920 r. nie było powiatu ryckiego i jego południowo – zachodnia część, wtedy gmina Irena, z Dęblinem, wchodziła w skład powiatu puławskiego.

pałac puławski, w którego murach w sierpniu 1920 r. ulokował się główny sztab Naczelnego Wodza i gdzie podejmowano ostatnie decyzje i formułowano rozkazy, tuż przed rozpoczęciem kontruderzenia. Później następuje szereg miejsc, które wprawdzie nie zawsze wiążą się z Bitwą Warszawską w sposób tak bezpośredni jak Puławy, jednak stanowią świadectwo wielkiego piętna, jakie opisywane wydarzenia odcisnęły na świadomości tutejszego społeczeństwa. Niekiedy są to niewielkie tablice wymieniające mieszkańców, którzy brali udział w wojnie, innym razem znajdujmy postumenty wystawione w centralnych punktach miejscowości, które poprzez postać Naczelnego Wodza upamiętniają polskie zwycięstwo 1920 r.

Naszym wydawnictwem w 100 rocznicę Bitwy Warszawskiej przypominamy wydarzenia, które miały miejsce na pobliskim terenie i tworzymy przewodnik po miejscach związanych z wojną polsko-rosyjską 1920 r. na terenie dawnego powiatu puławskiego.

HISTORIA

POWSTANIE PLANU KONTRUDERZENIA ZNAD WIEPRZA

Wojna polsko-sowiecka trwała od lutego 1919 r. Jej przebieg przez szereg miesięcy zdawał się dla Polski korzystny. Jeszcze w maju 1920 r. wojska polskie dotarły aż do Kijowa. Tymczasem 15 maja ruszyła ofensywa sowieckich wojsk dowodzonych przez gen. Michaiła Tuchaczewskiego.

Po niepowodzeniach działań nad Bugiem i Narwią, które po zaciętych walkach zakończyły się zajęciem Brześcia przez Armię Czerwoną w dniu 1 sierpnia i Łomży 3 sierpnia[3], stało się jasne, że niedawno odzyskana niepodległość zawisła na włosku. W bezpośrednim niebezpieczeństwie najezdniczej Armii Czerwonej znalazła się Warszawa – centrum administracyjne państwa. Głównodowodzący wojsk bolszewickich, gen. Michaił Tuchaczewski, zaczął wydawać rozkazy do zdobycia polskiej stolicy a w Białymstoku zainstalował swoją siedzibę Tymczasowy Komitet Rewolucyjny Polski, który pod kierownictwem Feliksa Dzierżyńskiego przygotowywał się do objęcia bolszewickich rządów na ziemiach polskich[4]. Wtedy Piłsudski został zmuszony do szukania nowej i jak się wydawało ostatecznej koncepcji zatrzymania ofensywy wojsk sowieckich. Naczelny Wódz powrócił z frontu do Warszawy. Przez kilka następnych dni analizowano informacje i starano się przewidzieć dalszy przebieg działań nieprzyjaciela. Czołową rolę obok Piłsudskiego, odgrywali w tych działaniach ówczesny szef Sztabu Generalnego gen. Tadeusz Rozwadowski oraz Minister Spraw Wojskowych gen. Kazimierz Sosnkowski. W końcu ostateczna wizja nowej koncepcji narodziła się w nocy z 5 na 6 sierpnia w Belwederze[5]. Założono, że Rosjanie zdecydują się skoncentrować swoje główne siły na jednym kierunku – Warszawie, aby jak najszybciej doprowadzić do zdobyciu polskiej stolicy. Upadek Warszawy niechybnie stałby się ciosem śmiertelnym dla Polski i miałby decydujące znaczenie dla ostatecznego wyniku wojny.

Podstawą nowego planu przyjętego przez Piłsudskiego były dwa założenia:

1. Skupienie na wschodnich przedpolach stolicy możliwie największych sił, aby mogły powstrzymać napór i związać w zaciętej walce, jak przypuszczano, przynajmniej 20 dywizji nieprzyjaciela;

3 W. Pobóg – Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, Gdańsk 1990, T. II, s. 494-496; J. Odziemkowski, *Piechota polska w wojnie z Rosją bolszewicką 1919-1920*, Warszawa 2010, s. 678.

4 T. Żenczykowski, *Dwa komitety 1920, 1944. Polska w planach Lenina i Stalina*, Paryż 1984.

5 J. Piłsudski, Rok 1920, Łódź 1989, s. 108-112; Władysław Pobóg – Malinowski, op. cit., s. 498; *Generał Rozwadowski*, Kraków 1929, s . 87-88.

2. Stworzenie nowej grupy manewrowej, na wolnym od naporu obszarze i przeprowadzenie szybkiego uderzenia na flanki i komunikacje wroga, związanego walką na przedpolach Warszawy. Na miejsce koncentracji grupy manewrowej wybrano spokojny, nie objęty dotychczas walkami, teren nad dolnym Wieprzem, pomiędzy Dęblinem a Kockiem.

KONCENTRACJA JEDNOSTEK POLSKICH NAD DOLNYM WIEPRZEM

Podstawowe założenia polskiej kontrofensywy zostały sformułowane w rozkazie Naczelnego Dowództwa Wojsk Polskich nr 8358/III z 6 sierpnia 1920 r.[6] W rozkazie tym Piłsudski zarządził przegrupowanie wojsk. Główne uderzenie przeciwko nacierającej na Warszawę Armii Czerwonej miały wykonać jednostki wchodzące w skład Frontu Środkowego dowodzonego przez gen. Edwarda Rydza-Śmigłego[7]. Front Środkowy miał składać się z dwóch części; odcinek od Dęblina do Kocka – obsadzała 4 Armia, której powierzono główne zadanie, natarcia od Wieprza w kierunku północnym na jej czele stanął gen. Leonard Skierski. Armia ta składała się z trzech dywizji piechoty:

- 14 Wielkopolska Dywizja Piechoty generała Daniela Konarzewskiego,
- 16 Pomorska Dywizja Piechoty pułkownika Kazimierza Ładosia,
- 21 Górska Dywizja Piechoty generała Andrzeja Galicy,
- Na czele 4 Armii stanął gen. Leonard Skierski[8].

Drugi odcinek Frontu Środkowego – od Kocka w kierunku wschodnim, aż do Brodów obsadziła 3 Armia gen. Zygmunta Zielińskiego. Jej zadaniem było powstrzymywanie działań sowieckich w kierunku południowej Lubelszczyzny i w ten sposób osłanianie decydującego manewru znad Wieprza.

6 A. Borkiewicz, *Zarys planu manewru frontu środkowego w operacji warszawskiej*, „Bellona", R. 1930, t. 36, s. 1.
7 A. Borkiewicz, *Koncentracja nad Wieprzem*, „Bellona", R. 1925, t. 19, s. 170.
8 Gen. L. Skierski został zamordowany w 1940 r. w Charkowie. Został aresztowany przez NKWD i osadzony w obozie w Starobielsku, mimo że w wojnie 1939 r. nie brał udziału ze względu na podeszły wiek – od 1931 r. pozostawał w stanie spoczynku.

14 Wielkopolska Dywizja Piechoty w sierpniu 1920 r. składała się z:

- 15 Pułku Ułanów Poznańskich,
- 55 Poznańskiego Pułku Piechoty,
- 56 Pułku Piechoty Wielkopolskiej,
- 57 Pułku Piechoty Wielkopolskiej,
- 58 Pułku Piechoty Wielkopolskiej,
- 32 Pułku Piechoty.

14 dywizja była najsilniejszą w 4 Armii. Dla niej przewidziany był główny kierunek natarcia – w kierunku na Garwolin i Mińsk Mazowiecki. 12 sierpnia, forsownym marszem główne siły dywizji dotarły do rejonu Dęblina, gdzie utworzyły przyczółek na północnym brzegu Wieprza.

Prawe skrzydło ugrupowania dywizji stanowił 32 pp., który obsadził 13 sierpnia odcinek nad Wieprzem od Pogonowa przez Żabiankę, Korzeniów po Sarny. Dalej na zachód – rejon Moszczanki i Ryk obsadził 58 pp. Na zachód od Ryk – rejon Rokitnia, Brzeziny i Swaty obsadził 57 pp. W Dęblinie znajdował się jeden batalion 57 pp. W Stężycy umieszczono jeden szwadron 15 Pułku Ułanów. Reszta pułku została przerzucona na lewy brzeg Wisły. Pułki 55 i 56 stanowiły odwód dywizji i umieszczono je początkowo w rejonie Gołębia i Bonowa, a 14 sierpnia 56 pp. został przesunięty do Bobrownik.

Na przedpole tak ugrupowanych, polskich oddziałów, już 13 sierpnia zaczęły docierać rosyjskie wojska. Do pierwszego starcia doszło w folwarku Dąbia, gdzie znajdowały się najdalej wysunięte stanowiska 58 pp. Polacy odparli tam atak jednej kompanii rosyjskiej i wzięli do niewoli 22 jeńców. Jednak wobec rosnącego naporu, dowództwo nakazało opuścić folwark i obrona przyczółka została utworzona wzdłuż linii: od Wisły, przez Stężycę – Rokitnię – Brzeziny – Swaty – północne przedmieścia Ryk – Korzeniów – Żabiankę – Pogonów[9].

Trzy dni: 13-15 sierpnia, spędzone w okolicach Dęblina, zostały przez wojsko wykorzystane na odpoczynek, uzupełnienie oporządzenia i ubrania. Docierały uzupełnienia osobowe – stan liczebny dywizji powiększył się o 25%. Nowoprzybyłych intensywnie szkolono przez 2 dni i włączono ich do oddziałów tuż przed rozpoczęciem natarcia. Stan liczbowy powiększono również o żołnierzy ze zreorganizowanych taborów. Nastroje wojska poprawiły się znacznie. Wpływał na to odpoczynek, dobre zaopatrzenia, widok dużej ilości wojska i pojawienie się licznych uzupełnień[10].

9 *14 dywizja piechoty 1 dywizja strzelców wielkopolskich w wojnie i pokoju*, Poznań 1937, s. 102.
10 Ibid.

16 Pomorska Dywizja Piechoty formowała się na wschód od 14 DP. W jej skład wchodziły:

- 65 Stargardzki Pułk Piechoty,
- 66 Kaszubski Pułk Piechoty,
- 63 Toruński Pułk Piechoty,
- 64 Grudziądzki Pułk Piechoty,
- 16 Pułk Artylerii Polowej.

12 sierpnia oddziały dywizji zostały skoncentrowane w okolicach Baranowa i Michowa. W samym Baranowie pozostał 65 pp. obsadzając linię obrony wzdłuż Wieprza od Motogi do Składowa. Dalej na wschód, w rejonie Zagoździa i Meszna stacjonował 66 pp., w okolicach Jeziorzan – 63 pp. a 64 pp., jako odwód dywizji, rozlokowano koło Mejznerzyna. Dowództwo znajdowało się w Michowie – tam przy sztabie dywizji stacjonowała kompania telegraficzna i batalion saperów.

Od 13 do 15 sierpnia oddziały otrzymały czas na odpoczynek. Wojsko się odrodziło. Informacje o przygotowanym natarciu dały nową energię żołnierzom, którzy już upadali na duchu w wyniku długich marszów odwrotowych. W czasie poprzedzającym atak prowadzono intensywne działania zwiadowcze na północ od Wieprza. Szczególnie odznaczył się w tych akcjach sierżant Budzianowski z 65 pp., który wysłany z Baranowa dotarł z patrolem aż pod Żelechów, skąd przyprowadził kilku jeńców z ważnymi rozkazami operacyjnymi i kasą[11].

Podobnie, jak w przypadku 14 dywizji, pułki zostały wzmocnione uzupełnieniami – 15 sierpnia do 66 pp. dotarło 700 ochotników Legii Wrzesińskej rekrutowanych na Pomorzu i w Wielkopolsce. Było to wprawdzie wojsko zupełnie niewyszkolone, ale pełne entuzjazmu i rwące się do walki, jak mało które. Braki w doświadczeniu mieli zniwelować podoficerowie zaprawieni w bojach wojny światowej[12].

21 Dywizja Górska była trzecim ugrupowaniem wchodzącym w skład 4 Armii. W sierpniu 1920 r. tworzyły ją cztery pułki strzelców podhalańskich:

- 1 Pułk Strzelców Podhalańskich,

11 L. Proskurnicki, *Zarys historii wojennej 65 Stargardzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929, s. 18. Sierżant Budzianowski za swoją służbę został odznaczony Krzyżem Orderu VM. Jednak, niestety nie przeżył wojny. Został ciężko ranny w czasie dalszych walk toczonych we wrześniu w okolicach Horodca na Polesiu. W wyniku odniesionych ran zmarł 24 grudnia 1920 r. w szpitalu wojskowym w Krakowie. Pochowany w Krakowie na cmentarzu Rakowickim, zob. J. Mikołajczyk, *Dziedzictwo zmagań o wschodnie granice Rzeczypospolitej 1918 -1920*, „Sowiniec", R. 2016, nr 49, s. 35-36.

12 W. Jankiewicz, Zarys historii wojennej 66 Kaszubskiego Pułku Piechoty Marszałka J. Piłsudskiego, Warszawa 1929, s. 23.

- 2 Pułk Strzelców Podhalańskich,
- 3 Pułk Strzelców Podhalańskich,
- 4 Pułk Strzelców Podhalańskich.

Terenem koncentracji tej dywizji był Kock i obszary położone na południe od miasta, po Firlej. W tej właśnie miejscowości ulokowało się dowództwo dywizji.

21 dywizja miała najtrudniejsze zadanie w manewrze odwrotowym, gdyż będąc najbardziej wschodnią formacją musiała stale zmagać się z naciskiem sowieckich wojsk, a tym samym osłaniała ruch pozostałych dywizji. Jednak 12 sierpnia wszystkie pułki znalazły się w wyznaczonym rejonie. Tylko Kock, w wyniku presji sowieckiej, zdecydowano się oddać nieprzyjacielowi – oddziały wycofały się z miasta na południe, opierając linię obrony na Wieprzu, po przekroczeniu którego zburzono most. Stało się to później przedmiotem krytyki ze strony Naczelnego Wodza i faktycznie znacznie utrudniło za kilka dni wejście dywizji do ataku.

13 sierpnia wieczorem Rosjanie próbowali forsować Wieprz, co zostało zdecydowanie powstrzymane.

Podobnie jak w pozostałych dywizjach, czas do rozpoczęcia natarcia wykorzystywano na odpoczynek i odbudowanie wyczerpanych sił. Do oddziałów docierały uzupełnienia[13].

Omawiając koncentrację wojsk polskich na terenie północnej Lubelszczyzny należy jeszcze wspomnieć o formacji, która nie została włączona bezpośrednio do żadnej z wymienionych dywizji. Od 10 lipca 1920 r. na terenie Okręgu Generalnego Lublin formowano Ochotniczy Pułk Ułanów, mający wejść w skład Brygady Jazdy Ochotniczej. Jej dowództwo powierzono mjr Feliksowi Jaworskiemu – zaciekłemu wrogowi bolszewizmu, osławionemu zagończykowi z Podola i Wołynia, gdzie od początku rewolucji walczył w obronie dworów atakowanych przez zrewoltowaną ludność.

Formacja ta – potocznie nazywana „Jazdą Jaworskiego" – miała się składać z trzech pułków jazdy: 1 wołyńskiego, 2 lubelskiego i 3 siedleckiego. W ten sposób na Lubelszczyźnie powstał 2 Pułk Lubelskiej Jazdy Ochotniczej majora Jaworskiego, później 212 Pułk Ułanów Lubelskich. Jednym z ośrodków zaciągowych tej formacji były Puławy. Przyjmowano do szeregów ludzi w wieku od 17 do 42 roku życia. Ochotnicy musieli zgłosić się z własnym koniem i oporządzeniem. Pociągało to znaczne koszty i nie każdego było stać na wstąpienie do formacji kawaleryjskich. Ochotnicy musieli wykazać się podstawowymi umiejętnościami jeździeckimi i w krótkim czasie powinni opanować posługiwanie się szablą i lancą, co nie było w tych czasach takie

13 A. Borkiewicz, *Opis działań 4 armii w toku manewru znad Wieprza*, „Bellona", R. 1927, t. 25, s. 140-141.

nagminne, jak jeszcze 50 lat wcześniej. Stąd pobór do jazdy nie był tak powszechny jak w przypadku piechoty. Formacje jeździeckie stanowiły specjalny element osobowy podlegający szczególnej selekcji w momencie poboru. Jednak w wyniku intensywnej akcji propagandowej, współpracy z miejscowymi komitetami obywatelskimi i dzięki powszechnemu zapałowi społeczeństwa do początków sierpnia udało się zorganizować cztery szwadrony: 1 – puławski, 2 – kraśnicki, 3 – jastkowski i 4 – garwoliński. Tak uformowany pułk został 9 sierpnia rozlokowany w rejonie Puławy – Kurów, gdzie skoncentrowano pozostałe formacje mające wejść w skład Brygady Jazdy Ochotniczej. Cała formacja pozostawał na tym terenie do 14 sierpnia uzupełniając wyposażenie, doskonaląc umiejętności i oczekując na dalsze rozkazy[14].

PRZYBYWA NACZELNY WÓDZ

Naczelny Wódz zdecydował, że w najważniejszym momencie znajdzie się pośród wojsk, od których miało zależeć powodzenie całego przedsięwzięcia i osobiście będzie kierować rozstrzygającym działaniem. Główna kwatera została zorganizowana w Puławach – w pałacu Czartoryskich, gdzie mieściła się siedziba Instytutu Naukowego Gospodarstwa Wiejskiego. Zanim jednak Piłsudski przybył do Puław, w pałacu już od 10 sierpnia zaczął organizować się sztab 4 Armii – w sumie ok. 150 osób. Ciekawy opis tych dni pozostawił prof. Stanisław Goliński w rękopisie monografii parku puławskiego napisanej w 1924 r.: *Na dziedzińcu pałacowym jak w ulu, a od ciągłego ruchu wozów, konnych sztafet, rowerów, motocykli, automobilów i ciężarowych aut podnosi się stale tuman kurzu, widny z daleka, jak słup prowadzący Izraela z Egiptu. Zdawałoby się, że pomiędzy jenerałów, pułkowników i innych oficerów, ich służby, stenotypistki, żandarmów, kuchnie i wojsko, a także całe karawany ludności, z których niejednemu trzeba było dać schronienie, ani szpilki już nie wetkniesz*[15].

Piłsudski przybył do Puław w dniu 13 sierpnia w godzinach porannych. Najpierw ukazały się tumany kurzu, a następnie samochody wiozące Marszałka i jego najbliższe

14 W. Laudyn, *Zarys historii wojennej 22 pułku ułanów podkarpackich*, Warszawa 1929, s. 5; D. Zawistowski, *Zarys historii wojennej 19 pułk ułanów wołyńskich*, Warszawa 1930, s. 23-24.

15 S. Goliński, Puławy. Park-jego dzieje, oblicze i świat roślin, opracowano w 1924, maszynopis bibliotece Narodowego Instytutu Kultury i Dziedzictwa Wsi w Warszawie oddział w Puławach.

1. Dęblin. Spotkanie Naczelnika Państwa z gen. Leonardem Skierskim, dowódcą 4 Armii. Z tyłu stoi gen. Paul Henrys – przedstawiciel francuskiej misji wojskowej.

2. Dęblin. Józef Piłsudski i gen. Leonard Skierski na stacji kolejowej.

otoczenie, do którego należeli: szef sztabu kwatery Naczelnego Wodza – gen. Julian Stachiewicz; płk Eugeniusz Piestrzyński oraz płk Aleksander Prystor. Na kwaterę dla Naczelnego Wodza przeznaczono mieszkanie profesora Stanisława Golińskiego, które składało się z trzech pokoi i znajdowało się w lewym skrzydle pałacu Czartoryskich, naprzeciw wejścia do biblioteki instytuckiej. W bibliotece, przy sześciokątnym, zachowanym do dzisiaj stole, odbywały się narady dowództwa[16].

Rozpoczął się bardzo intensywny czas pracy sztabowej. Jednak sam Piłsudski większość tego czasu spędzał w terenie, starając się naocznie przekonać, jaki jest stan jednostek i jakie nastroje panują wśród żołnierzy.

Już kilka godzin po przybyciu do Puław, Piłsudski był w Irenie, niewielkiej miejscowości w pobliżu twierdzy Dęblin. O godzinie 10.00 rozpoczęła się tam odprawa z gen. E. Rydzem-Śmigłym i gen. L. Skierskim, w czasie której *Marszałek raz jeszcze powtórzył plan operacji i niebezpieczeństwa w jego realizacji. Wiedział dobrze, jak wielki wpływ miał na żołnierzy przy bezpośrednim z nimi zetknięciu. W przededniu decydującej bitwy, chciał to wykorzystać i pobudzić moralnie wojsko do działań, od których zależał los Polski*. Po zakończeniu odprawy Naczelnik Państwa rozpoczął inspekcję oddziałów[17].

Generał Weygand pisał w swoich wspomnieniach, że: *W ciągu trzech dni, które Marszałek Piłsudski spędził wśród wojsk 4 armii, zelektryzował je, przelał z własnej duszy w duszę walczących ufność i wolę pokonania wszystkich przeszkód. Nikt poza nim nie mógł tego dokonać. Pod żadnym innym dowódcą wojsko polskie nie dokonałoby z tym zażartym uniesieniem tej ofensywy, która miała doprowadzić je wciągu kilku dni aż do niemieckiej granicy, przedzierając się z boku i rozwalając siły czterech armii sowieckich, które dopiero co miały się za zwycięzców*[18].

W podobnym tonie opisał spotkania Piłsudskiego z żołnierzami, historyk Wacław Jędrzejewicz: *Miał on, gdy chciał, magnetyczny wpływ na żołnierzy. Umiał mówić bezpośrednio, biła z niego wiara w zwycięstwo, której nigdy nie zatracił, potrafił znaleźć właściwy kontakt z żołnierzami*[19].

16 J. Połoński, *Pobyt Józefa Piłsudskiego w Puławach*, „Praca", R. 1937 (czerwiec), s. 6; Z. Kiełb, *O pobycie Józefa Piłsudskiego w Puławach z okazji 90 rocznicy Bitwy Warszawskiej*, „Tu Jest Moje Miejsce. Kwartalnik Powiatu Puławskiego", R. 2010, nr 6, s. 30-33; H. Szymankiewicz, A. Wołk, *Marszałek Józef Piłsudski w Puławach*, „Teka Puławska", R. 1989, s. 19-20.

17 W. Jędrzejewicz, J. Cisek, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867-1935*, t. II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1994, s. 186; G. Łukomski, B. Polak, M. Wrzosek, Wojna polsko-bolszewicka 1919-1920. Działania bojowe. Kalendarium, (marzec-październik 1920 r.), t. II, Koszalin 1990, s. 106.

18 W. Jędrzejewicz, J. Cisek, op. cit., s. 187.

19 W. Jędrzejewicz, *Józef Piłsudski 1867-1935. Życiorys*, Wrocław 1989, s. 96.

13 sierpnia do Dęblina przybył, razem z transportami 16 dywizji, IV Wołyński Dywizjon 1 Pułku Strzelców Konnych dowodzony wcześniej na Polesiu i Wołyniu przez mjr Feliksa Jaworskiego[20].

W nocy z 13/14 sierpnia Piłsudski spotkał się w pałacu puławskim z mjr Jaworskim. Podczas tego spotkania skonkretyzowało się zadanie dla jazdy ochotniczej. Major Jaworski zdał Naczelnemu Wodzowi relację ze stanu swojej brygady. Zdawano sobie sprawę, że była to formacja zorganizowana pośpiesznie i jeszcze nie w pełni przygotowana do walki. Zaprawieni w boju byli tylko żołnierze wspomnianego dywizjonu, który miał dołączyć do brygady następnego dnia w Puławach. Wyposażenie części szwadronów pozostawiało wiele do życzenia, zwłaszcza w broń białą. Zdecydowano więc, że major wydzieli z pułków tylko te szwadrony, które były w pełni wyposażone i dostatecznie wyszkolone i jako odwód Naczelnego Wodza skieruje się z nimi do Firleja, gdzie szykowała się 21 dywizja. Z pułku lubelskiego do walki zostały wybrane dwa szwadrony: 1 – puławski i 3 – jastkowski. Przemarsz ugrupowania zaplanowano na 14 i 15 sierpnia. Z jeźdźców, nie w pełni przygotowanych do walki wydzielono szwadron do służby łączności i skierowano go do Michowa, do dyspozycji dowódcy 16 dywizji[21].

Tymczasem Naczelny Wódz, w sobotę 14 sierpnia, kontynuował przegląd wojsk zgrupowanych pomiędzy Dęblinem a Kockiem. Jak sam się wyraził, poświęcił ten dzień na wprowadzenie w trans bojowy oddziałów. W tym celu od godz. 8.00 do późnych godzin wieczornych objeżdżał kolejne dywizje, rozmawiał z oficerami i dokonywał niezmordowanie przeglądu poszczególnych pułków. Zaczął od 57 pułku piechoty z 14 wielkopolskiej dywizji, który zajmował pozycje wokół Dęblina. W trakcie przeglądu Naczelny Wódz udekorował jednocześnie 6 oficerów i żołnierzy pułku Krzyżem Srebrnym Orderu „Virtuti Militari". Kolejną jednostką, którą odwiedził w trakcie słynnego objazdu frontu, był 58 pp., który zajmował pozycje wyjściowe w Dęblinie. Także i tu przypiął najwaleczniejszym krzyże „Virtuti Militari"[22].

Następnie udał się do Baranowa, gdzie rozlokowany był 65 starogardzki pp. ze składu 16 dywizji[23]. W Baranowie Naczelny Wódz zjawił się w południe. Spotkał się tutaj z dowódcą 16 dywizji płk Kazimierzem Ładosiem. W centralnym punkcie miejscowości – na rynku i placu przed kościołem odbył się przegląd wojska. Marszałek zwracał uwagę na stan umundurowania i ekwipunek żołnierzy. Szczególnie interesował się

20 D. Zawistowski, op. cit., s. 23.
21 W. Laudyn, op. cit., s. 6 ; D. Zawistowski, op. cit., s. 24
22 J. Łapiński, *Zarys historii wojennej 58 pułku piechoty wielkopolskiej*, Warszawa 1928, s. 23.
23 W. Jędrzejewicz, J. Cisek, op. cit., s. 187.

stanem obuwia, z czego słusznie wnioskowano, że już niebawem *czekają pułk wielkie marsze*[24]. Po zakończeniu przeglądu – według tradycji ustnej przekazywanej do dzisiaj w Baranowie – Marszałka zaproszono na plebanię, gdzie został ugoszczony obiadem. Zabytkowy budynek plebanii pochodzącej jeszcze z XIX w., przetrwał do dzisiaj i jest niemym świadkiem tamtego wydarzenia.

Z Baranowa Piłsudski skierował się dalej w kierunku wschodnim. Przez Michów dotarł do oddziałów 21 Dywizji, z którymi spotkał się w Firleju. Tam na Rynku, ok. godz. 17.00 odbyła się szczególna defilada, którą Marszałek wspominał: *Takich dziadów, jak ich nazywałem, dotąd w ciągu całej wojny nie widziałem. W 21-ej dywizji prawie połowa ludzi defilowała przede mną w Firleju – boso*[25]. Po czym te „dziady", gdy tylko dowiedziały się, o przygotowaniach do ataku, mimo niedostatków wyposażenia, przyjęły rozkazy z entuzjazmem[26].

ROZKAZY I DECYZJA O NATARCIU

Po dokonaniu objazdu Piłsudski powrócił wieczorem do Puław. Przegląd wojsk, od których miało zależeć powodzenie całej operacji, skoncentrowanych na obszarze między Dęblinem a Kockiem, wypadł pozytywnie. Później Naczelny Wódz wspominał: *Po przybyciu do Puław jako do swojej kwatery, i rozejrzeniu się w sytuacji skonstatowałem od razu kilka rzeczy. Przede wszystkim, że stan moralny wszystkich dywizji, nie był tak zły, jak poprzednio przypuszczałem*[27]. Wojsko, wprawdzie wyeksploatowane do granic możliwości, wykazywało wysokie morale. Mimo braków wyposażenia zapał do walki i chęć wzięcia odwetu na wrogu były bardzo obiecujące. Kilka dni odpoczynku i uzupełnienia dały oczekiwane rezultaty. Żołnierze znaleźli w nadwieprzańskich miejscowościach właściwy spokój i oparcie wśród miejscowej ludności.

24 L. Proskurnicki, *Zarys historii wojennej 65 stargardzkiego pułku piechoty*, Warszawa 1929, s. 18.
25 J. Piłsudski, Rok 1920, [w:] *Pisma zbiorowe*, t. VII, Warszawa 1937, s. 123; J. Piątek, *Rola oddziałów wielkopolskich na froncie północno-wschodnim. Charakterystyka zdolności bojowych oraz cechy prowadzonych walk*, [w:] *Bitwa warszawska 1920 roku w obronie niepodległości*, pod red. J. Odziemkowskiego, Warszawa 2006, s. 148.
26 J. Odziemkowski, *Piechota polska w wojnie z Rosją bolszewicką 1919-1920*, Warszawa 2010, s. 688-689.
27 J. Piłsudski, op. cit., s. 123.

Pozytywna ocena stanu podkomendnych pozwoliła Naczelnemu Wodzowi na podjęcie decyzji o przyśpieszeniu uderzenia o jeden dzień. Wieczorem 14 sierpnia w pomieszczeniach biblioteki puławskiego instytutu, po zapoznaniu się z meldunkami nadesłanymi przez gen. Rozwadowskiego, dotyczącymi sytuacji na froncie północnym, Piłsudski o godz. 21.00, wydał dla 4 Armii rozkaz nr 13611/III[28], gdzie sprecyzowano pozycje wyjściowe oddziałów, które miały zostać zajęte 15 sierpnia przed rozpoczęciem natarcia.

14 dywizja miała wysunąć czaty nad strumień Okrzejka, na linię Życzyn – Żabianka (później okazało się, że zajęcie tak wysuniętych punktów nie było możliwe – Rosjanie zajmowali pozycje na linii Edwardów – Stara Dąbia – Zalesie). Dwa pułki z większością artylerii i kompanią saperów miały zająć pozycje w rejonie Ryki – Swaty – Brzeziny, jeden pułk z dywizjonem artylerii w rejonie Kletnia – Rokitnia, jeden pułk w Irenie, 15 pułk ułanów w Pawłowicach. 32 pułk piechoty miał się zebrać w Skrudkach, na tyłach całego ugrupowania – przewidziano dla niego zadanie odwodu dowódcy armii[29].

16 dywizja miała wzmocnić posterunki osłonowe po drugiej stronie Wieprza – w Ułężu i Przytocznie oraz przygotować główne siły do przepraw pod Baranowem i Łysobykami (obecnie Jeziorzany).

21 dywizja otrzymała zadanie zajęcia pozycji wyjściowych pod Wolą Skromowską. Tam mieli przygotować się do sforsowania Wieprza i szybkiego zaatakowania Kocka, który został już wcześniej zajęty przez Sowietów[30].

Początek natarcia wyznaczono o świcie dnia 16 sierpnia. W związku z tym sztabowcy natychmiast przystąpili do przygotowania kolejnego rozkazu, precyzującego ściśle zadania bojowe.

W międzyczasie, o 14.00 do Puław przybył dowódca 2 dywizji Legionów płk Michał Żymierski, z którym Piłsudski odbył spotkanie. *W toku rozmowy Marszałek wyjawił główne założenia akcji i kierunek uderzenia oraz związane z tym ryzyko. Zadaniem 2 dywizji Legionów było przykrycie akcji Grupy Uderzeniowej z kierunku Zamość – Krasnystaw*[31].

Tymczasem przygotowano rozkaz nr 13613/III. Naczelny Wódz podpisał go 15 sierpnia o godz. 14.30[32].

4 armia miała ogólnie operowa między linią Dęblin – Kock, a linią Mińsk Mazowiecki – Siedlce. Rozkaz podkreślał konieczność szybkości działania. Zakładano, że oddziały

28 A. Borkiewicz, *Opis działań 4 armii…* , s. 144.
29 S. Horasymow, *Zarys historii 32 pułku piechoty*, Warszawa 1928, s. 22.
30 A. Borkiewicz, *Opis działań 4 armii…*, s. 144-147.
31 W. Jędrzejewicz, J. Cisek, op. cit., s. 188
32 A. Borkiewicz, *Opis działań 4 armii…*, s. 144.

14 i 16 dywizji w pierwszym dniu natarcia zajmą Garwolin, Żelechów i osiągną linię rzeki Wilgi. Drugiego dnia zakładano osiągnięcie rejonu Mińska Mazowieckiego. Z kolei 21 dywizja miała zająć Łuków. Jej ruch miały osłaniać od wschodu oddziały jazdy ochotniczej majora Jaworskiego, które właśnie przemieszczały się w kierunku Firleja. Ułani Jaworskiego mieli operować wzdłuż drogi z Kocka do Radzynia[33].

Wyjściową pozycją dla Naczelnego Wodza wskazano skrzyżowanie dróg w Moszczance[34]. Piłsudski zamierzał – zgodnie ze swymi słowami – *siedzieć na karkach 14 dywizji*[35].

W rozkazie Piłsudski zwracał uwagę na *bezwzględną konieczność przeprowadzenia całej operacji w nakazanych rozmiarach. Wzgląd na zmęczenie ludzi i na straty nie może tutaj odgrywać roli. Wszystkie wojska […] muszą się liczyć z tym, że nawet słaba osłona i niepewność sytuacji na skrzydle nie może powstrzymać marszu w jego głównym kierunku. Wszystkie wojska rozumieć muszą, że bitwa ta rozstrzyga losy wojny i kraju i że dać może pożądane rezultaty tylko przy najwyższym wysiłku sił i woli każdego poszczególnego żołnierza i oficera*[36].

OSTATNI DZIEŃ I NOC

Po wyjątkowo intensywnym dniu 14 sierpnia a następnie pracowitej nocy, na odpoczynek pozostało niewiele czasu. Nastał ostatni dzień przed natarciem – niedziela 15 sierpnia.

Piłsudski przed południem wyjechał do Gołębia. Stacjonował tam 55 pp., w którym odbyto przegląd i dokonano kolejnych dekoracji krzyżem Virtuti Militari[37]. Według relacji płk Szystowskiego będącego świadkiem tego wydarzenia: *Naczelny Wódz*

33 W. Laudyn op. cit., s. 7.

34 A. Borkiewicz, *Opis działań 4 armii…*, s. 144-147; *14 dywizja piechoty 1 dywizja strzelców wielkopolskich w wojnie i pokoju*, Poznań 1937, s. 101-105.

35 List Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego do szefa sztabu generalnego W.P. gen. T. Rozwadowskiego, [w:] *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów*, opracował J. Cisek, Londyn 1990, s. 19; *14 dywizja piechoty…*, s. 109.

36 14 dywizja piechoty…, s. 105; Rozkaz Operacyjny Naczelnego Wodza z dnia 15.VIII.1920 r. [w:] Wybór dokumentów do Bitwy Warszawskiej. Działania 13-27.8.1920 r. cz. I, „Wojskowy Przegląd Historyczny", R. 1991, nr 1, s. 143-144.

37 S. Jasionek, *Zarys historii wojennej 55 Poznańskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1928, s. 16.

wyglądał źle. Bardzo mizerny na twarzy, cera żółta. Wąsy obwisłe. Oczy tylko głębokie, ciemne i błyszczące, jarzyły się spod krzaczastych brwi. Był w maciejówce, w letnim płaszczu nieprzemakalnym koloru khaki; w brązowych trzewikach i sztylpach. W inspekcji uczestniczył gen. Konarzewski. Według relacji płk Szystowskiego: *Gen. Konarzewski zameldował się i Naczelny Wódz rozpoczął przegląd, przechodząc wzdłuż i w głąb ustawionych oddziałów. Żołnierze wyglądali już dobrze. Można powiedzieć, że nawet ładnie. Bardzo źle wyglądały tylko konie.*

Po przeglądzie, który odbył się w milczeniu, Naczelny Wódz zatrzymał się przed frontem, rozpoczynając rozmowę z gen. Konarzewskim. Nie wiem kto, gen. Konarzewski, czy płk Paszkiewicz, czy też może któryś z oficerów świty poruszył sprawę nadania, tu na miejscu szeregowym krzyża Virtuti Militari [...] Naczelny Wódz podając każdemu strzelcowi rękę pytał się płk Paszkiewicza: „za co?"… Widocznie wygląd pułku podobał się Naczelnemu Wodzowi – relacjonował Szystowski – *gdyż stał się jakiś jaśniejszy, mniej pochmurny i rozmowniejszy.*

Po zlustrowaniu wojsk Naczelny Wódz zwrócił się do gen. Konarzewskiego: „ludzie wytrzymają, nie wiem jak konie […] bo drogi piaszczyste". Gen. Konarzewski na to odpowiedział coś w rodzaju: „wytrzymają", czy też „wytrzymamy"[38]. Z relacji wyziera obraz wielkiego napięcia połączonego ze zmęczeniem, które dotykało w tym momencie Marszałka. Sytuacja była bardzo nabrzmiała – dyspozycje wydane, rozkazy rozesłane – nadszedł moment nerwowego oczekiwania, czy plan przygotowywany z mozołem, najpierw w Belwederze a ostatecznie w murach puławskiego pałacu, okaże się właściwy? Czy przeciwnik nie okaże się silniejszy? Czy ludzie wytrzymają? Wydaje się, że kontakt z żołnierzami, jednak uspokoił Naczelnego Wodza.

Po zakończonej inspekcji Piłsudski został zaproszony na posiłek przygotowany w budynku plebanii[39], po czym powrócił do Puław. Tutaj, w godzinach popołudniowych napisał list do szefa Sztabu Generalnego gen. T. Rozwadowskiego, który w tym czasie przebywając w Warszawie faktycznie kierował przebiegiem polskich działań wokół stolicy. W liście Piłsudski informował generała o dokonanej inspekcji 4 armii oraz o decyzjach jakie podjął w sprawie rozpoczęcia ofensywy: *Po dłuższym namyśle zdecydowałem zacząć o świcie […]. Sam siedzę na karku 14 dywizji, którą liczę, że tegoż dnia awangardami dopędzę minimum do Garwolina a może do Pilawy […]. W ogóle chcę 4 armii i 1 legionowej dywizji nadać od początku taką szybkość i takie samo tempo, jakie*

38 *14 dywizja piechoty…*, s. 103.
39 Relacja Józefa Majewskiego z Gołębia.

kiedyś użyłem przy ukraińskiej ofensywie. Jeżeli mi się to uda, a wysiłku nie poskąpię i już wprowadzam całą armię w trans w tym kierunku, to obliczenia moje okażą się słusznymi[40].

O godz. 17.00 w Puławach odebrano odpowiedź Rozwadowskiego. Generał wyraził zadowolenie z rozpoczynającej się ofensywy. Informował Naczelnego Wodza, że sytuacja na froncie rozwija się korzystnie, pisał m.in. o powstrzymaniu sowieckich ataków pod Radzyminem i pomyślnych działaniach gen. Sikorskiego nad Wkrą, zapowiadał nawiązanie współdziałania, gdy ofensywa kierowana przez Piłsudskiego zbliży się do Mińska[41].

Po tej wymianie korespondencji wydawało się, że wszystkie sprawy zostały dopełnione. Współpraca dwóch czołowych dowódców rozwijała się idealnie. Uruchomiona przez nich wojskowa machina rozpędzała się niepowstrzymanie. Rozsyłano jeszcze ostatnie rozkazy do oddziałów liniowych.

W tym momencie, wieczorem 15 sierpnia, gdy przygotowania dobiegały końca, Naczelny Wódz oddał się czynnościom, które nie były związane ze sprawami wagi państwowej i kompletnie były oddalone od toczącej się wojny. W Puławach Józef Piłsudski wśród pracowników Instytutu spotkał znajomych z okresu walki o niepodległość. Było to małżeństwo Minkiewiczów. Stanisław Minkiewicz w momencie wybuchu I wojny światowej znajdował się w Dublanach. Wstąpił do V batalionu i walczył w szeregach I Brygady. Po odzyskaniu niepodległości zaangażował się w organizację instytutu rolniczego w Puławach, w którym został kierownikiem działu entomologicznego. Jego żona Stefania Minkiewicz w 1914 roku nosiła pseudonim „Westa" i była członkiem Oddziału Wywiadowczego w 1 pp. Legionów a następnie w I Brygadzie[42].

Oboje więc znali Piłsudskiego jeszcze ze służby w Legionach. Teraz, poprosili swego komendanta, aby zgodził się zostać ojcem chrzestnym ich synka. Chrzest odbył się w kościele Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Puławach o godz. 18.00. Ceremonii udzielił ks. Stanisław Gawła a dziecku nadano imię ojca chrzestnego – Józef.

W księgach parafialnych zachował się akt chrztu z oryginalnym podpisem Józefa Piłsudskiego:

Działo się w mieście Puławach, dnia piętnastego sierpnia tysiąc dziewięćset dwudziestego roku o godzinie szóstej po południu. Stawili się osobiście Stanisław Minkiewicz

40 List Naczelnego Wodza Józefa Piłsudskiego do szefa sztabu generalnego W.P. gen. T. Rozwadowskiego [w:] *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów*, opracował J. Cisek, Londyn 1990, s. 19.

41 List gen. Rozwadowskiego do J. Piłsudskiego 15.08.1920 r. Dostęp on-line 02.05.2020 r. http://www.jpilsudski.org/korespondencje/87-list-gen-rozwadowskiego-do-j-pilsudskiego-15-08-1920.

42 R. Och, *Puławianie w walkach o wschodnią granicę Polski (1918-1920)*, „Kwarta", R. 2012, nr 1, s. 13; Minkiewicz Stanisław [w:] H. Mącznik, J. Mącznik, *Puławski Słownik Biograficzny*, t. 2, Puławy 2000, s. 89-90; R. Świętek, Lodowa ściana. Sekrety polityki Józefa Piłsudskiego 1904-1918, Kraków 1998, s. 727.

profesor, mieszkaniec Puław, czterdzieści trzy lata liczący, w obecności Józefa Piłsudskiego, Naczelnika Państwa i Wacława Kruszewskiego, rolnika, lat pięćdziesiąt trzy liczącego, zamieszkałego w Osinach i okazał nam dziecię płci męskiej – oświadczając, że takowe urodzone jest w Puławach, dwudziestego trzeciego marca, ubiegłego roku, o godzinie dwunastej i pół po południu z jego ślubnej małżonki Stefanii z Michałowskich, lat trzydzieści trzy liczącej. Dziecięciu temu na Chrzcie Świętym, udzielonym w dniu dzisiejszym przez księdza Stanisława Gawła, nadane zostały imiona Józef Stefan, a do Chrztu Świętego podawali: wyżej wspomniany, Józef Piłsudski Naczelnik Państwa i Katarzyna Skrzyńska; Zygmunt Skrzyński, starosta i Wanda Konopacka; Bohdan Prystor i Nina Skrzyńska; Tytus Jemielewski i Zofia Czarnocka.

Akt ten stawającemu i świadkom przeczytany, przez Nas i przez obecnych podpisany został. Utrzymujący Akty Stanu Cywilnego, proboszcz parafii puławskiej, ksiądz Józef Tuz.

dr St. Minkiewicz, ojciec.

Świadkowie: […] W. Kruszewski, J. Piłsudski

Opóźnienie w sporządzeniu Aktu nastąpiło z nawału zajęć służbowych ojca.

ks. J. Tuz[43]

Dokument ten jest dzisiaj wyjątkowym świadectwem pobytu Naczelnika Państwa i Naczelnego Wodza w Puławach i jego szczególnego zachowania polegającego na udziale w cichej ceremonii chrztu odbytej pośród burzliwych okoliczności.

Po uroczystości, aby być bliżej oddziałów koncentrujących się do ataku znad Wieprza, Piłsudski w godzinach wieczornych opuścił Puławy i przeniósł się do Dęblina, gdzie został przywitany przez społeczność żydowską chlebem i solą.

Wieczorem do oddziałów docierały ostateczne rozkazy informujące o ataku następnego dnia. Rozpoczynają się ostatnie przygotowania. Część oddziałów przemieszcza się bliżej pozycji wyjściowych. Pułki odwodowe 14 dywizji podciągnięto w rejon Ireny[44]. 32 pp. z dywizjonem artylerii, przemieścił się w rejon Sarny – Moszczanka[45]. Mjr Jaworski meldował o skoncentrowaniu swojej jazdy w okolicach Firleja[46]. Wszystkie relacje mówią, że rozkazy do ataku wywoływały ogromne poruszenie i entuzjazm. Można przypuszczać,

43 Archiwum Parafii Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Puławach. Gdy po śmierci Marszałka przystąpiono do sypania kopca Piłsudskiego w Krakowie, postanowiono zawieźć tam urnę z ziemią pobraną spod ściany puławskiego pałacu, gdzie umieszczona została tablica upamiętniająca pobyt Naczelnego Wodza w Puławach. Józef Stefan Minkiewicz – główna osoba opisywanego powyżej wydarzenia, niósł urnę z tą ziemią. 20-stoletni młodzieniec, 8 grudnia 1940 r. został zamordowany przez Niemców w obozie koncentracyjnym w Oranienburgu. Jego symboliczna mogiła znajduje się na cmentarzu przy ul. Piaskowej w Puławach.

44 *14 dywizja piechoty…*, s. 104.

45 A. Borkiewicz, *Opis działań 4 armii…*, s. 145, 147.

46 W. Laudyn op. cit., s. 6.

że tej nocy niewielu zasnęło. Była to bardzo krótka noc, przepełniona stanem nerwowego napięcia. Już przed świtem oddziały zajęły pozycje i przystąpiły do wykonywania zadań.

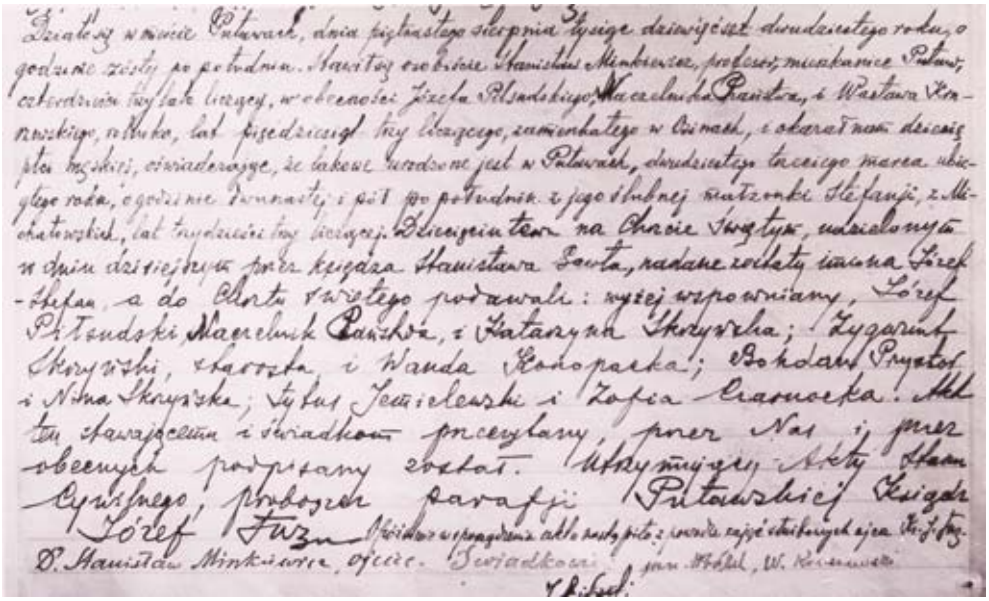

3. Puławy. Akt chrztu Józefa Minkiewicza z podpisem Józefa Piłsudskiego

4. Józef Minkiewicz

5. Puławy. Józef Minkiewicz niesie urnę z ziemią pobraną na Kopiec Józefa Piłsudskiego w Krakowie

ATAK

Jako pierwsze, już przed 2.00, wyszły z Baranowa ulicą Błotną w kierunku rzeki, dwa bataliony 65 pp. z dwoma bateriami artylerii polowej (cztery działa) i stanęły w Drążgowie[47]. W tym samym czasie dwa bataliony 66 pp. rozpoczęły przeprawę przez Wieprz przy pomocy promu pod Blizocinem[48]. Przeprawa wprawdzie bez przeszkód ze strony wroga, jednak trwała bardzo długo i oddziały te znacznie się opóźniły. Reszta 16 dywizji przekraczała Wieprz pod Łysobykami (obecnie Jeziorzany) i zaczęła swój marsz na północ przez Przytoczno. Jako pierwszy wkroczył tutaj 63 pułk, osłaniając przeprawę pozostałych oddziałów[49]. Początkowo nie napotkano przeszkód. Do pierwszego starcia doszło dopiero o godz. 6.00 pod Krzówką i Charlejowem[50].

Także ok. 2.00 w nocy musiały przystąpić do działania oddziały 21 dywizji, które miały najtrudniejsze zadanie – najpierw należało przekroczyć w bród Wieprz a następnie przypuścić atak na pozycje sowieckie w Kocku. Przeprawę, pod osłoną nocy udało się bez przeszkód przeprowadzić w dwóch miejscach – pod Ruską Wsią i pod Sułoszynem. Jednak zabrała ona tak dużo czasu, że mimo wczesnego rozpoczęcia działania, do ataku przystąpiono dopiero po godz. 4. Wtedy rozpoczęła się zacięta walka trwająca dwie godziny. Kock został zajęty dopiero o godz. 6.30 nad ranem[51].

Najpóźniej do ataku ruszyły oddziały najsilniejszej – 14 dywizji. Kierunek natarcia głównej kolumny wyznaczał Garwolin. Oddziały miały się tutaj poruszać drogą główną. W tym celu o godz. 3 nad ranem w Rykach do marszu szykował się 58 pp. z trzema bateriami artylerii polowej i kompanią saperów. Na lewo od głównej drogi ustawiły się oddziały 57 pp. – dwa bataliony w miejscowości Swaty i jeden batalion z baterią armat polowych w Brzezinach. Odziały wyszły z Ryk o godz. 3 rano. Do pierwszego starcia doszło zaraz po wyruszeniu, w okolicach wsi Stara Dąbia. Żołnierze wykorzystując mgłę podeszli niepostrzeżenie do pierwszych placówek nieprzyjaciela, po czym przypuścili gwałtowny atak i o 3.45 zajęli okopy i folwark. Do krótkiej strzelaniny doszło także po godz. 3.00 w Edwardowie. Rosjanie byli całkowicie zaskoczeni, wycofywali się w rozproszeniu a niektórzy uciekali w samej bieliźnie[52].

47 A. Borkiewicz, *Opis działań 4 armii…*, s. 147.
48 Ibid., s. 146
49 Ibid.
50 Ibid., s. 153.
51 Ibid., 149-150.
52 Ibid., s. 152; *14 dywizja piechoty…*, s. 106-107.

Na zachód od 57 pułku operował 56 pp. z dwoma bateriami artylerii polowej. Pułk wyszedł spod Dęblina ok. godz. 2 i posuwał się swoją główną kolumną wzdłuż toru kolejowego, wspierany pociągiem pancernym[53].

Lewe skrzydło ugrupowania stanowił 15 pułk ułanów. Ok. godz. 4 rozpoczął swój marsz ze Stężycy na Maciejowice. Ułani posuwali się bez przeszkód i z dużym entuzjazmem. W szwadronach śpiewano: „Jeszcze Polska nie zginęła". Do pierwszego starcia doszło pod miejscowością Kobylnica dopiero o godz. 10.00[54].

Gdy okazało się, że działania oddziałów pierwszej linii rozwijają się pomyślnie, odwodowy 55 pp. w Rykach został załadowany na samochody ciężarowe i żołnierze zostali przewiezieni do Garwolina[55].

Naczelny Wódz, tak jak zapowiedział, cały dzień spędził w samochodzie, jadąc za oddziałami atakującymi wzdłuż drogi na Garwolin. W pierwszym dniu ofensywy wojska stoczyły wiele drobnych starć z oddziałami rosyjskimi, które bez trudu rozbijano i rozpraszano. Sowieci byli zaskoczeni i zdezorientowani. Wszystkie oddziały w swoich rejonach odniosły zwycięstwa i wieczorem osiągnęły zaplanowane pozycje – zadania zostały wykonane, co było zapowiedzią przyszłego zwycięstwa.

6. Puławy. Ośmiokątny stół przy którym J. Piłsudski wraz ze swoim sztabem opracowywał plany ofensywy znad Wieprza. Czytelnia Centralnej Biblioteki Rolniczej – oddział w Puławach

53 Ibid., s. 108; A. Borkiewicz, *Opis działań 4 armii…*, s. 152
54 Ibid., s. 153; *14 dywizja piechoty…*, s. 109.
55 S. Jasionek, op. cit., s. 17.

PAMIĘĆ

MIEJSCA PAMIĘCI ZWIĄZANE Z WOJNĄ POLSKO – ROSYJSKĄ 1920 R.

Gdy wzdłuż Wieprza koncentrowały się polskie oddziały w celu przygotowania decydującego natarcia, ludność powiatu puławskiego została wciągnięta w wir działań organizacyjnych. Dwoma najważniejszymi działaniami były aprowizacja i pobór ochotniczy.

Dla organizujących się oddziałów ludność powiatu musiała dostarczyć wszystkich niezbędnych środków do funkcjonowania. Przede wszystkim dostarczano żywności i furażu. Najbardziej obciążone zostały miejscowości położone w miejscach koncentracji – czyli północna część powiatu – wzdłuż Wieprza. Przez trzy, do czterech dni rejon ten stał się domem dla polskiego wojska. Oddziały kwaterowały zapewne w okolicznych lasach, ale większość znajdowała schronienie w domach. Był to za krótki czas na budowę ziemianek. Głównym zadaniem było stworzenie dla wojska warunków odpoczynku. Wszyscy docierali tutaj po długich przemarszach i ciężkich walkach odwrotowych, które wpływały negatywnie na psychikę żołnierską. Stres wywołany traumatycznymi doświadczeniami, połączony ze skrajnym zmęczeniem fizycznym musiały zostać wyeliminowane w tym krótkim okresie. Piłsudski liczył, że do natarcia ruszą oddziały zdecydowane, przekonane o słuszności podejmowanego działania, zmotywowane i utwierdzone w przyszłym zwycięstwie. Można z całą pewnością stwierdzić, że wszystko co dokonało się w czasie koncentracji nad Wieprzem, przyczyniło się do odbudowania potencjału bojowego polskich oddziałów. Naczelny Wódz dokonując objazdu rejonów koncentracji przekonywał się, że warunki stworzone w Bobrownikach, Dęblinie, Baranowie, Jeziorzanach, Firleju i szeregu pomniejszych miejscowości były dobre a duch bojowy wojska był oceniany na bardzo wysokim poziomie. Taka ocena przyczyniła się do podjęcia decyzji o przyśpieszeniu natarcia o jeden dzień.

Obecność wojska, możliwość osobistego, spontanicznego spotkania się z żołnierzami – ten bezpośredni kontakt połączony z szeroko zorganizowaną akcją propagandową, przyczyniły się do podniesienia patriotycznych nastrojów społecznych. Duża część ludności wstępowała do szeregów. Oprócz wspomnianego już wcześniej poboru do formacji majora Jaworskiego, w Puławach, Kazimierzu i Wąwolnicy odbywał się pobór ochotników do formacji piechoty. W Puławach do wojska zgłaszali się uczniowie gimnazjum męskiego. O ówczesnym zaangażowaniu się lokalnego społeczeństwa świadczą liczne tablice utrwalające na wieki pamięć o mieszkańcach naszych miejscowości, którzy walcząc w obronie ojczyzny, oddali życie. Znajdujemy je na ścianach kościołów w Żyrzynie, Kurowie, Wąwolnicy, Końskowoli i Janowca. Ponadto tablice wskazujące nazwiska tutejszych mieszkańców są elementem pomników w Dęblinie, Wierzchoniowie, Bronicach i Paulinowie.

Baranów

Lokalizacja

Pomnik znajduje się placu przed kościołem, w centrum miejscowości.

Inskrypcja

ROKU 1930
PIERWSZEMU MARSZAŁKOWI POLSKI
JÓZEFOWI PIŁSUDSKIEMU
BUDOWNICZOWI POLSKI ODRODZONEJ
W DZIESIĄTĄ ROCZNICĘ
WYZWOLENIA OJCZYZNY OD NAJAZDU BOLSZEWICKIEGO

Historia

Pomnik wzniesiony został w 10 rocznicę Bitwy Warszawskiej. Odsłonięcie nastąpiło 30 listopada 1930 r. Ponad tabliczką informującą o celu wzniesienia pomnika wmontowano okrągły medalion z wizerunkiem marszałka i pomnik nazwano jego imieniem. Ponieważ obok pomnika rośnie dąb posadzony w tym miejscu w 1928 r. dla upamiętnienia 10 rocznicy odzyskania niepodległości, postument od początku był uważany także jako pomnik Niepodległości. W jego dolnej części został wmontowany kamień z napisem upamiętniającym posadzenie Dęba Wolności: *Dla upamiętnienia 10-ciolecia wskrzeszenia niepodległości Polski dziatwa szkół gminy Wola Czołnowska drzewko to zasiała 11 listopada 1928 r.* W ten sposób postument połączył w sobie walkę o niepodległość oraz zmagania związane z jej obroną w okresie wojny polsko-bolszewickiej.

Na cokole pomnika pierwotnie była wmontowana tablica nawiązująca treścią do Bitwy Warszawskiej. Niestety dzisiaj nie istnieje – została wymontowana w czasach okupacji lub władzy ludowej, po zakończeniu II wojny światowej. Wtedy pomnik uległ stopniowej dewastacji. Szczególnym znakiem tych ponurych czasów są ślady po kulach widoczne do dzisiaj na prostokątnej tabliczce. Dopiero w latach 90-tych pomnikowi przywrócono należną rangę a obecny wygląd jest wynikiem renowacji dokonanej w 2007 r.

Miejsce wzniesienia pomnika w Baranowie jest jednym z tych, które faktycznie zostały dotknięte obecnością Naczelnego Wodza podczas pamiętnych przygotowań ofensywy znad Wieprza. W centralnym punkcie miejscowości – na Rynku i placu przed kościołem, tam gdzie obecnie stoi pomnik, odbył się przegląd stacjonujących tutaj wojsk.

7. Baranów. Pomnik po rewitalizacji dokonanej w 2007 r.

8. Baranów. Tablica wmontowana w podstawę pomnika

9. Baranów. Stan pomnika przed rewitalizacją

BOBROWNIKI, gmina Ryki

Lokalizacja

Monumentalny postument zwieńczony popiersiem Marszałka Józefa Piłsudskiego stoi w centralnym punkcie miejscowości – na rynku, obok szkoły.

Inskrypcja

JÓZEF PIŁSUDSKI
MARSZAŁEK POLSKI
1867-1935

poniżej
POMNIK
ZBUDOW. STARANIEM OSP W BOBROWNIKACH
ODSŁONIĘTY 15.VIII.1935 R.
ZNISZCZONY W GRUDNIU 1949 R.
ODBUDOWANY W 1989 R.
STARANIEM TOWARZYSTWA PRZYJ. BOBROWNIK

Historia

Pomnik stoi na miejscu dawnego Kopca Niepodległości, który mieszkańcy Bobrownik usypali po odzyskaniu niepodległości. Kopiec przetrwał do 1935 r. Pierwotnie na jego miejscu zamierzano zbudować Obelisk Niepodległości, jednak śmierć Marszałka Piłsudskiego wpłynęła na zmianę tego planu. Byli członkowie Polskiej Organizacji Wojskowej, którzy w większości byli wówczas członkami Ochotniczej Straży Pożarnej w Bobrownikach postanowili wybudować pomnik upamiętniający Józefa Piłsudskiego. Budowę rozpoczęto tuż po śmierci Marszałka a uroczyste odsłonięcie nastąpiło 15.VIII.1935 r. w piętnastą rocznicę Bitwy Warszawskiej. Prace budowlane prowadził Społeczny Komitet Budowy Pomnika Marszałka w składzie: Stanisław Rodak, Jan Jurkiewicz, Edmund Sobko, Adam Wąsik, Jan Jakubicki, Aleksander Jurkiewicz, Eugeniusz Kamola. Pomnik przetrwał nienaruszony czasy okupacji niemieckiej, ale w 1949 r. „nieznani sprawcy" wysadzili go potajemnie w nocy uszkadzając cokół i niszcząc popiersie. W 1989 r. staraniem członków OSP Bobrowniki pomnik został odbudowany i uroczyście odsłonięty 11.XI.1989 r.[56]

56 *Bobrowniki 1986-1999. Monografia część II, praca zbiorowa*, Bobrowniki 1999, s. 37-38, 54.

10. Bobrowniki. Pomnik Józefa Piłsudskiego

11. Bobrowniki. OSP – inicjator budowy pomnika

BRONICE, gmina Nałęczów

Lokalizacja

Pomnik zlokalizowany jest w centralnej części miejscowości, na skrzyżowaniu dróg, pośród drzew.

Inskrypcja

POLEGŁYM
W WALKACH ZA OJCZYZNĘ
POD WODZĄ
JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO
1914-1920
ZWIĄZEK STRZELECKI
1932

Historia

Na trzystopniowej podstawie ustawiony jest betonowy postument, zwieńczony wysokim krzyżem. Pomnik ten powstał z inicjatywy mieszkańców Bronic, którzy byli członkami Związku Strzeleckiego i poprzez jego wystawienie upamiętniali 10-ciolecie istnienia swojej organizacji oraz utrwalali pamięć trzech mieszkańców wsi poległych w walkach. Na lewej ścianie postumentu umieszczono napis: *Polegli mieszkańcy wsi Bronice: Stanisław Kozak, Andrzej Figiel, Julian Kozak. Z prawej strony postumentu znajduje się napis: Dziesięciolecie zorganizowania Strzelca w Bronicach*.

Całość ogrodzona metalową balustradą, którą wykonał w 1939 r. przed wielką manifestacją mieszkańców Bronic w rocznicę uchwalenia Konstytucji 3 Maja, dworski kowal Izydor Lis[57].

57 S. Kowalczyk, S. Krzewiński, K. Michałowski, E. Samiec, Bronice, „Wędrowiec Lubelski", R. 1986, nr 1, s. 28

12. Bronice. Pomnik poległym w walkach za Ojczyznę

13. Bronice. Napis znajdujący się z lewej strony postumentu

14. Bronice. Napis na froncie pomnika

DĘBLIN

Lokalizacja

Pomnik obok Bramy Lubelskiej, będącej wjazdem do dęblińskiej twierdzy od strony południowej.

Inskrypcja

BOHATEROM
15 P.P.
POLEGŁYM
1918-1920
TOWARZYSZE BRONI
1924

Historia

W 1923 r. z inicjatywy dowódcy 15 pułku piechoty ppłk. Antoniego Kamińskiego oficerowie pułku podjęli uchwałę o budowie pomnika upamiętniającego żołnierzy 15 pp, którzy polegli w wojnie z bolszewikami. Kamień węgielny, w obecności Prezydenta RP Stanisława Wojciechowskiego, położono w dniu święta pułkowego 5.IX.1923 r. Rok później na cokole pomnika zamontowana została tablica upamiętniająca poległych żołnierzy. Odsłonięcie pomnika nastąpiło 5.IX.1925 r. Na granitowym cokole umieszczono dwóch żołnierzy podtrzymujących szykującego się do lotu orła.

W czasie niemieckiej okupacji na orła została nałożona drewniana skrzynia, a płytę z napisem zakryto deskami. Prawdopodobnie w 1940 r. orzeł i postacie żołnierzy zostały strącone z cokołu pomnika. Zdjęta została także tablica. Zrekonstruowana powróciła na dawne miejsce dopiero w 1989 r. Wtedy też wmontowano drugą tablicę, która przywołuje pamięć o walkach w latach 1792-1945. Na powrót pozostałych elementów trzeba było czekać 9 lat. Ponowne odsłonięcie pomnika z przywróconymi wszystkimi historycznymi elementami miało miejsce 10.XI.1989 r. w przeddzień 80 rocznicy odzyskania niepodległości[58].

58 J. Zydek, G. Szczepańska, *Z przeszłości Dęblina*, Dęblin 2017, s. 207-212.

15. Dęblin. Pomnik po przywróceniu wszystkich historycznych elementów

16. Dęblin. Tablica Upamiętniająca żołnierzy 15 Pułku Piechoty

DĘBLIN

Lokalizacja

Pomnik w centralnej części dęblińskiego rynku.

Inskrypcja

BÓG HONOR OJCZYZNA

W HOŁDZIE POLEGŁYM W WALCE
O NIEPODLEGŁOŚĆ POLSKI
MIESZKAŃCY DĘBLINA
2013 R.

Historia

12.V.1937 r. na budynku, w którym pracował i odpoczywał Józef Piłsudski w czasie swoich pobytów w Dęblinie w okresie 13-16.VIII.1920 r., odsłonięto tablicę z następującą treścią: W TYM DOMU KWATEROWAŁ/NACZELNY WÓDZ/JÓZEF PIŁSUDSKI/12 I 13 SIERPNIA 1920 ROKU/W PRZEDDZIEŃ DECYDUJĄCEGO/NAD ROSJĄ ZWYCIĘSTWA/ POTOMNYM KU PAMIĘCI/ZWIĄZEK REZERWISTÓW/W DĘBLINIE/1937. Uroczystego odsłonięcia dokonał wicestarosta puławski Stefan Tymiński. Tablica przetrwała czas okupacji niemieckiej, ale budynek został zniszczony w czasie bombardowania w lipcu 1944 r. W czasie rozbiórki wypalonych murów Klemens Wojciechowski odkuł ocalałą tablicę i ukrył ją na strychu swojego domu. Na światło dzienne tablica mogła być wydobyta dopiero po transformacji ustrojowej. Umieszczono ją na obelisku postawionym przy ulicy Kościuszki (obecnie J. Piłsudskiego) i uroczyście odsłonięto 11.XI.1989 r.[59] W 2013 r. podczas prac rewitalizacyjnych prowadzonych na dęblińskim rynku odkopano fragmenty przedwojennego pomnika, który stanął w 1930 roku przed Urzędem Gminy. Znajdowały się na nim dwie tablice: jedna upamiętniała Józefa Piłsudskiego i jego zwycięstwo nad bolszewikami a na drugiej znajdowały się nazwiska poległych w wojnie mieszkańców gminy Irena. Po zakończeniu rewitalizacji rynku w 2013 r., w jego centralnej części postawiony został nowy pomnik, w którego ściany została wmontowana tablica z 1937 r. oraz zrekonstruowane tablice ze zniszczonego pomnika. Fragmenty wykopanego pomnika przewiezione zostały na plac przed cmentarzem wojennym „Balonna" w Dęblinie. Znajduje się tam również obelisk z 1989 r.

59 Tamże, s. 213-216.

17. Dęblin. Pomnik w hołdzie walczącym o niepodległość Polski

18. Dęblin. Rekonstrukcja tablicy znajdującej się na budynku, w którym kwaterował Józef Piłsudski

19. Dęblin. Rekonstrukcja tablicy z nazwiskami poległych mieszkańców gminy znajdującej się na pomniku z 1930 r.

DĘBLIN

Lokalizacja

Cmentarz wojenny „Balonna" – pamiątkowy kamień przed bramą wejściową i mogiły żołnierzy poległych w 1920 r.

Inskrypcja

NALEŻĘ DO
CAŁEJ POLSKI
JÓZEF PIŁSUDSKI
W 70 ROCZNICĘ
UDERZENIA ZNAD WIEPRZA
14.08.1990
TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ
DĘBLINA

Historia

Cmentarz zlokalizowany jest na stoku reduty gen. Zajączka. W 3 kwaterach znajdujących się tuż za bramą wejściową po lewej i prawej stronie, w kilku rzędach pochowano prawie 300 żołnierzy Wojska Polskiego poległych lub zmarłych z ran w latach 1919-1921. Na cmentarzu pochowani zostali również jeńcy bolszewiccy, którzy zmarli w tym samym okresie[60].

60 Z. Fijałkowski, *„Balonna" międzynarodowy cmentarz wojenny w Dęblinie 1915-1937*, Dęblin 2001, s. 12.

20. Dęblin. Kamień przed bramą cmentarza wojennego „Balonna”

21. Dęblin. Kwatera żołnierzy poległych w 1920 r.

GOŁĄB, gm. Puławy

Lokalizacja

Pomnik na skwerze Niepodległej, w pobliżu muru otaczającego kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP, Św. Floriana i Św. Katarzyny.

Inskrypcja

BOHATEROM
POLEGŁYM W WALKACH
O NIEPODLEGŁOŚĆ
I CAŁOŚĆ GRANIC
OJCZYZNY

Historia

Budowa pomnika rozpoczęta została 1930 r. W ten sposób mieszkańcy Gołębia postanowili w dziesiątą rocznicę zwycięstwa nad bolszewikami oddać hołd żołnierzom poległym w tej wojnie. Mimo dużego zaangażowania społecznego nie udało się ze względów finansowych całkowicie zakończyć budowy. Nastąpiło to dopiero w 1934 r. dzięki zaangażowaniu członków miejscowego oddziału Związku Strzeleckiego[61].

Kamienny cokół, stopniowo zwęża się ku górze a na jego szczycie widnieje orzeł w koronie. Charakterystyczną cechą orła jest uszkodzone w czasie II wojny światowej, lewe skrzydło, które pozostaje pomimo odnowienia pomnika w 2012 r., jako świadectwo barbarzyństwa czasu okupacji.

Na podstawie pomnika z przodu znajduje się napis: Społeczeństwo Gminy Gołąb/1930 r. Natomiast z tyłu umieszczono drugi napis: *Wykończono staraniem Z.S./1934 r.*

61 W. Potocki, Stanisław Białata z Kotlin. Bohaterstwo żołnierzy 1 Pułku Piechoty Legionów, Łomianki 2018, s. 243.

22. Gołąb. Pomnik w centrum wsi

23. Gołąb. Tablica aresowa

JANOWIEC

Lokalizacja

Tablica z brązu umieszczona jest na północnej, zewnętrznej ścianie kościoła pw. św. Stanisława Biskupa Męczennika i św. Małgorzaty.

Inskrypcja

PADLI NA POLU CHWAŁY
ODPIERAJĄC Z GRANIC PAŃSTWA POLSKIEGO
POD WODZĄ JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO
NAWAŁĘ NAJEŹDŹCÓW 1918/20

Andzelm Stanisław, nauczyciel
Bałtowski Stefan, rolnik
Blicharski Ignacy, rolnik
Blicharski Stanisław, rolnik
Cebula Stanisław, rolnik
Gil Władysław, rolnik
Godycki Ćwirko Władysław, ziemianin
Kochański Stanisław, rolnik
Kowalczyk Antoni, rolnik
Lis Władysław, rolnik
Łukasik Julian, rolnik
Małecki Antoni, rolnik
Mazur Józef, rolnik
Michalik Antoni, rolnik
Pacocha Karol, rolnik
Pskit Antoni, rolnik
Rutkowski Józef, rolnik
Sadowy Wincenty, rolnik
Szczepanik Stanisław, rolnik
Szkoda Władysław, rolnik
Szymański Antoni, rolnik
Włodarczyk Władysław, rolnik
Wójcik Florian, rolnik
Wrótniak Bronisław
Zaborowski Stefan, szewc

24. Janowiec. Mieszkańcy gminy polegli w wojnie z bolszewikami

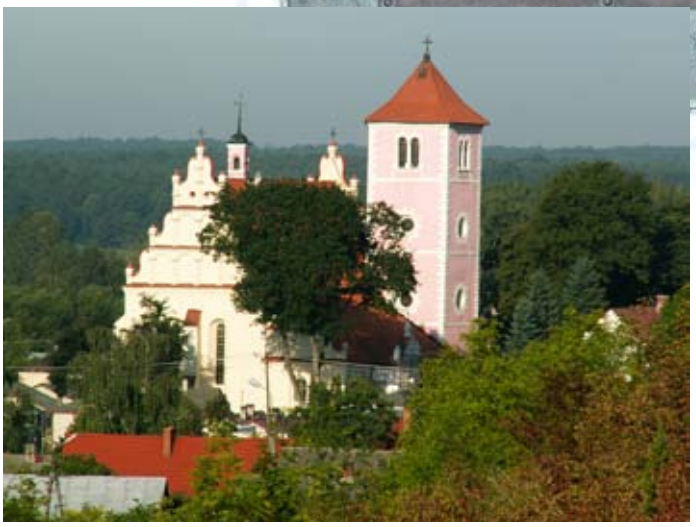

25. Janowiec. Kościół pw. św. Stanisława Biskupa Męczennika

KAZIMIERZ DOLNY

Lokalizacja

Pomnik przy murze klasztornym franciszkanów.

Inskrypcja

W 78 ROCZNICĘ
„CUDU NAD WISŁĄ"
ZWYCIĘSKIEJ BITWY
WOJSKA POLSKIEGO
Z NAWAŁĄ BOLSZEWICKĄ
UZNANEJ ZA 18-TĄ BITWĘ
W DZIEJACH ŚWIATA
W 1920 R.

Historia

Pomnik został wzniesiony z inicjatywy Towarzystwa Przyjaciół Kazimierza. W klasztorze znajduje się pamiątkowy drewniany krzyż z tabliczką, na której znajduje się napis: BÓG/HONOR/OJCZYZNA/W 78 ROCZNICĘ/CUDU/NAD WISŁĄ/ZWYCIĘSKIEJ/18-TEJ BITWY ŚWIATA/Z NAWAŁĄ/BOLSZEWICKĄ/15 SIERPNIA 1920 R., wykonany również z inicjatywy TPK.

26. Kazimierz. Pomnik u stóp klasztoru franciszkanów

27., 28. Kazimierz. Pomnik u stóp klasztoru franciszkanów

KOŃSKOWOLA

Lokalizacja

Marmurowa tablica znajduje się wewnątrz kościoła pw. Znalezienia Krzyża Świętego, w kaplicy południowej, na ścianie naprzeciwko sarkofagu Zofii Lubomirskiej.

Inskrypcja

POLEGLI NA POLU CHWAŁY
ODPIERAJĄC OD GRANIC PAŃSTWA POLSKIEGO
POD WODZĄ MARSZAŁKA JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO
NAWAŁĘ BOLSZEWICKĄ W ROKU 1920

MIECZYSŁAW DARSKI
JAN KOWALIK
WŁADYSŁAW SYKUT
MICHAŁ KOZAK
JÓZEF WOJDASZKA
PAWEŁ KOWALIK
KAZIMIERZ CAPAŁA
JAN KAPŁON
STANISŁAW SYKUT
MICHAŁ KOZA
JAN WOJDASZKA
JAN CIOTUCHA

CZEŚĆ ICH PAMIĘCI

29. Końskowola. Tablica w kaplicy kościoła pw. Znalezienia Krzyża Świętego

30. Końskowola. Kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego

KURÓW

Lokalizacja

Tablica z brązu umieszczona na ścianie zewnętrznej kościoła pw. Narodzenia NMP i św. Michała Archanioła.

Inskrypcja

PADLI NA POLU CHWAŁY
ODPIERAJĄC Z GRANIC PAŃSTWA POLSKIEGO
POD WODZĄ JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO
NAWAŁĘ BOLSZEWICKĄ W LATACH 1918/20

Banaszek Stanisław z Płonek
Bieniek Antoni, syn Andrzeja z Płonek
Bieniek Antoni, syn Józefa z Płonek
Budnik Stanisław z Wólki Nowodworskiej
Cybulak Ludwik z Chrząchówka
Goldszmidt Aron-Szmul z Kurowa
Kamiński Jan z Kurowa
Karaś Antoni-Władysław z Kurowa
Kędzierski Piotr Michał z Kurowa
Kowalik Jan z Chrząchowa
Kozak Józef z Chrząchówka
Kuna Józef z Barłóg
Panecki Wacław Marian z Kurowa
Respond Stanisław z Kurowa
Respond Władysław z Kurowa
Smyczek Władysław z Kurowa
Tutkaj Adam, podporucznik z Kurowa

Historia

Tablica została ufundowana w 1930 r. Szczęśliwie w oryginalnej formie zachowała się do naszych czasów, została jedynie odnowiona w latach 90-tych[62].

62 S. Wójcicki, *Dziedzictwo kulturowe gminy Kurów,* Kurów 2014 r., s. 383; A. Boreczek, *Kurów od początku XVIII do połowy XX wieku. Część druga 1918-1956*, Kurów 1996, s. 88.

31. Kurów. Mieszkańcy gminy polegli w wojnie z bolszewikami

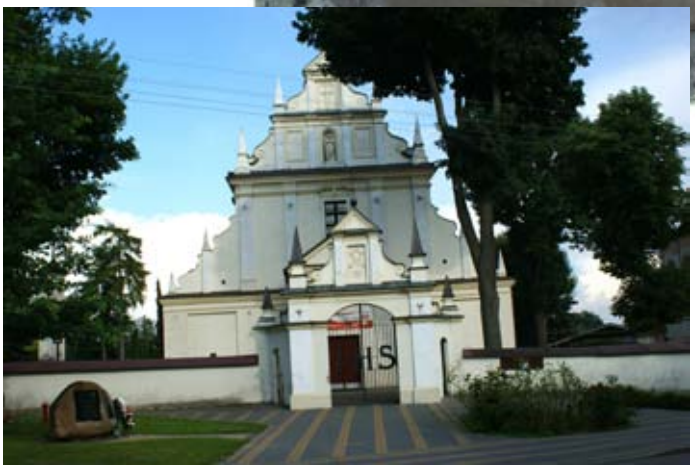

32. Kurów. Kościół pw. Narodzenia NMP

MARKUSZÓW

Lokalizacja

Kamienna tablica umieszczona jest na ścianie zewnętrznej kościoła pw. św. Józefa Oblubieńca Najświętszej Maryi Panny.

Inskrypcja

POLEGŁYM NA POLU CHWAŁY
ODPIERAJĄC OD GRANIC PAŃSTWA POLSKIEGO
POD WODZĄ JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO
NAWAŁĘ BOLSZEWICKĄ W 1920 R.
CZEŚĆ ICH PAMIĘCI.

33. Markuszów. Tablica upamiętniająca poległych w wojnie polsko-bolszewickiej

34. Kościół pw. św. Józefa Oblubieńca Najświętszej Maryi Panny

MOSZCZANKA, gmina Ryki

Lokalizacja

Pomnik znajduje się na skrzyżowaniu dróg – Lublin – Warszawa, Dęblin – Kock.

Inskrypcja

W 90-TĄ ROCZNICĘ
ROZPOCZĘCIA KONTROFENSYWY
PRZEZ WODZA NACZELNEGO
JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO
W WOJNIE POLSKO-BOLSZEWICKIEJ
1920 ROKU

Historia

Pomnik wybudowany z inicjatywy władz powiatu ryckiego, odsłonięty został 16.VIII.2010 r. Pamiątkowy kamień ustawiono dokładnie w miejscu, gdzie 16 sierpnia 1920 r. o świcie, w momencie rozpoczęcia ofensywy polskich wojsk znad Wieprza, stanął ze swoim sztabem Naczelny Wódz Józef Piłsudski. Z tego miejsca wyruszył w ślad za oddziałami 14 dywizji atakującymi z Ryk w kierunku Garwolina.

35., 36. Moszczanka. Kamień upamiętniający rozpoczęcie kontrofensywy znad Wieprza

PAULINÓW, gmina Nałęczów

Lokalizacja

Postument z kamienną tablicą usytuowany obok drewnianego krzyża.

Inskrypcja

PAMIĘCI MIESZKAŃCÓW
PAULINOWA
POLEGŁYCH W OBRONIE
OJCZYZNY
1918-1920
WŁADYSŁAW CYBULSKI
ANTONI OLENDZKI
1939
ANTONI KISIELEWSKI
PAMIENTAJMY O NICH

Historia

Metalowy krzyż mieszkańcy Paulinowa postawili w 1992 r. w 100. rocznicę istnienia wsi. 26.08.2006 r. obok krzyża stanął postument z tablicą, którą wykonał Witold Kisielewski, krewny poległego w 1939 r. Antoniego Kisielewskiego. Jej uroczyste odsłonięcie i poświęcenie przez księdza Stanisława Tkaczuka, proboszcza z parafii Miłosierdzia Bożego w Piotrowicach, miało miejsce 06.09.2006 r. Nazwiska dwóch poległych ochotników z Paulinowa znajdują się także na pochodzącej z 1926 r. tablicy umieszczonej na ścianie kościoła w Wąwolnicy. W uroczystości brała udział żona poległego Antoniego Kisielewskiego – Władysława Kisielewska[63].

63 „Gazeta Nałęczowska", R. 2006, nr 2, s. 19. Antoni Kisielewski walczył w 28 Pułku Artylerii Lekkiej, został ranny 9.09.1939 r., zmarł 6.10.1939 r. w szpitalu w Skierniewicach.

37., 38. Paulinów. Pomnik upamiętniający mieszkańców wsi poległych w wojnie polsko-bolszewickiej

PIOTROWICE, gmina Nałęczów

Lokalizacja

Niewielka skarpa przy ulicy biegnącej przez wieś.

Inskrypcja

NA PAMIĄTKĘ
OBCHODU X-LECIA
NIEPODLEGŁOŚCI POLSKI
1928 R.
KU CZCI WIERNYCH
SYNÓW POLSKI
POLEGŁYCH W WALKACH
O WOLNOŚĆ OJCZYZNY

39., 40. Pomnik upamiętniający poległych w walce z bolszewikami

PUŁAWY

Lokalizacja

Zewnętrzna ściana pałacu książąt Czartoryskich.

Inskrypcja

15.VIII.1920 15.VIII.1930
W MURY TE, SKĄD PADŁ ROZKAZ
JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO
PODJĘCIA ZWYCIĘSKIEJ OFENZYWY
PRZECIW NAJAZDOWI BOLSZEWICKIEMU
TABLICĘ TĘ KŁADZIE
NACZELNEMU WODZOWI
I
OFIARNYM WOJSKOM
W HOŁDZIE
WSPÓŁCZESNYM I POTOMNYM
NA PAMIĄTKĘ
SPOŁECZEŃSTWO PUŁAWSKIE

REKONSTRUKCJA AD 1990

Historia

Pragnąc upamiętnić pobyt Józefa Piłsudskiego, mieszkańcy Puław ufundowali pamiątkową tablicę, która została wmurowana w zewnętrzną ścianę prawego skrzydła pałacu. Uroczyste odsłonięcie tablicy nastąpiło 15.VIII.1930 roku, w dziesiątą rocznicę wydania rozkazu kontrataku Wojska Polskiego znad Wieprza.

Tablica w stanie nienaruszonym przetrwała do 1940 roku, a zdemontowano ją dopiero na polecenie generalnego gubernatora Hansa Franka, który wizytował wówczas puławski instytut. W czasie okupacji tablica ukryta była pod schodami instytuckiej biblioteki, później przeniesiono ją w tajemnicy do Pałacu Marynki gdzie przeleżała do 1960 roku. Bojąc się odnalezienia tablicy przez funkcjonariuszy SB, pracownicy instytutu zabrali ją z pałacu i ukryli w nieznanym do dzisiaj miejscu. W 1990 roku, dzięki zebranym funduszom społecznym odsłonięto w dawnym miejscu zrekonstruowaną tablicę[64].

64 H. Czech, *Puławy miejsca upamiętnione*, Puławy 2006, s. 36-38

41. Puławy. Oryginalna tablica z 1930 r.

42. Puławy. Tablica zrekonstruowana w 1990 r.

43. Puławy. Pałac Czartoryskich

PUŁAWY

Lokalizacja

Tablica w prawym przedsionku kościoła pw. Matki Bożej Różańcowej.

Inskrypcja

1918 ŚP 1920
CZEŚĆ POLEGŁYM KTÓRZY ZGINĘLI NA POLU CHWAŁY
W OBRONIE CAŁOŚCI I NIEPODLEGŁOŚCI OJCZYZNY
Z 1. KOMPANI 13. BATALIONU SAPERÓW

Historia

Zrekonstruowana tablica poświęcona jest pamięci 62 saperów, którzy polegli 27.VI.1920 r. w bitwie z bolszewikami pod Susłami na Ukrainie. Oryginalna tablica, która zaginęła w 1939 r., została umieszczona w kościele w 1926 r. przez dowództwo stacjonującego w Puławach 2 Pułku Saperów Kaniowskich. 13 Batalion Saperów po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej został włączony do tego pułku. Odtworzona tablica, ufundowana przez Zbigniewa Kiełba, Rafała Bociąga i Lecha Marczaka poświęcona i odsłonięta została 11.V.2018 r[65].

65 *Film – tablica pamięci „Zapomniani NIEZAPOMNIANI"*, dostęp on-line 21.VI.2020 r.: https://muzeumczartoryskich.pulawy.pl/tablica-pamieci-zapomniani-niezapomniani-1920

44. Puławy. Tablica upamiętniająca żołnierzy z 1. Kompani 13. Batalionu Saperów

45. Puławy. Kościół MB Różańcowej

PUŁAWY

Lokalizacja

Zespół pomników na placu obok kościoła pw. św. Józefa, od strony północnej – kolumna z orłem.

Inskrypcja

POLEGŁYM I POMORDOWANYM
OBROŃCOM OJCZYZNY
CZŁONKOM POL. ORG, WOJ.
Z TERENU MIASTA PUŁAWY
W LATACH 1915-1920
BIELAWSKI A. MAJEWSKI S.
CAPAŁA B. NOWAK W.
CHMIELEWSKI J. PIĄTKOWSKI Z.
GAWDZIK S. PIOTROWSKI Z.
JEŻYNA P. SOLECKI J.
KOZA J. WAWER S.
KOTKIEWICZ J. ZAKLICKI E.
KULIG W.
W LATACH 1939-1945
KOMD. POW SZCZYPA WŁADYSŁAW
STAROBIELSK 1940
NIEMIRSKI WACŁAW
OŚWIĘCIM 1941
MIZERA FELIKS
MŁYNKI 1945
RADA MIASTA PUŁAWY
PTTN

Historia

W 1928 r. w dziesiątą rocznicę odzyskania niepodległości na placu obok kościoła został postawiony pomnik w formie kolumny zwieńczonej orłem zrywającym kajdany. Upamiętniał on mieszkańców parafii, którzy polegli w 1920 r. w walce z nawałą bolszewicką. Tego samego dnia młodzież zasadziła „drzewko niepodległości". W latach pięćdziesiątych XX wieku pomnik został zdewastowany przez funkcjonariusz UB. Orła uratowali strażacy z Włostowic, którzy ukryli go w swojej szopie. Po powstaniu NSZZ

46. Puławy. Tablica upamiętniająca poległych mieszkańców Puław

47. Puławy. Pomnik upamiętniający odzyskanie niepodległości

„Solidarność", wiosną 1981 r., przy poparciu proboszcza ks. Ryszarda Kościka zawiązał się Społeczny Komitet Odbudowy Pomników Historycznych. W skład Komitetu weszli: K. Chabora, S. Głuszak, W. Kowalik, J. Lenartowicz, B. Litwiński, J. Okoń, Z. Owcarz, H. Rozesłaniec i J. Skoczylas. Mimo rozlicznych trudności czynionych przez administrację wojewódzką i miejską pomnik został odbudowany, a jego uroczyste odsłonięcie nastąpiło w listopadzie 1981 r. W 1995 r. z inicjatywy Puławskiego Towarzystwa Tradycji Narodowych w cokół pomnika wmurowana została tablica z nazwiskami poległych w latach 1915-1920 i 1939-1945[66].

66 J. Szczypa, *Parafia św. Józefa w Puławach-Włostowicach w latach 1676-1990*, „Studia Puławskie", R. 1992, t. 4, s. 123; D. Kaliszczuk, *Puławskie Towarzystwo Tradycji Narodowych*, Puławy 2000, s. 34-36.

PUŁAWY

Lokalizacja

Zespół pomników na placu obok kościoła pw. św. Józefa, od strony północnej – płyta na granitowym postumencie.

Inskrypcja

POLEGLI NA POLU CHWAŁY
W OBRONIE PAŃSTWA POLSKIEGO
POD WODZĄ JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO
Z NAJAZDEM BOLSZEWICKIM W 1920 R.
ŚP.
PYCH EDWARD
CHMIELEWSKI JAN
SANECKI FELIKS
SIKORA STANISŁAW
JEŻYNA PIOTR
KAMOLA IGNACY
CHABORA MICHAŁ
LEWTAK ANTONI
KOZA JÓZEF
KOZA MICHAŁ
SZYMAŃSKI JAN
ŁUCJANEK ŁUKASZ
KRUK SZCZEPAN
PAWŁOWSKI FRANCISZEK
RÓŻYCKI IGNACY
JAROSZ JAN
CYMAN ALEKSANDER

Historia

Płyta z piaskowca umieszczona na postumencie jest rekonstrukcją płyty z 1928 r. zniszczonej przez funkcjonariuszy UB. Jej fragmenty zostały wmurowane we frontową ścianę cokołu postumentu.

48. Puławy. Rekonstrukcja płyty z 1928 r.

49. Puławy. Fragmenty oryginalnej płyty z 1928 r.

50. Zespół pomników odzyskania niepodległości

PUŁAWY

Lokalizacja

Marmurowa tablica w kościele pw. św. Józefa, na lewo od wejścia.

Inskrypcja

EDWARD PYCH
PODCHORĄŻY 7 PUŁKU UŁANÓW
KAWALER KRYŻA VIRTUTI MILITARI
I KRZYŻA WALECZNYCH
POLEGŁ ZA POLSKĘ 7 VI 1920 R.
PRZEŻYWSZY LAT 20
CZEŚĆ JEGO PAMIĘCI

51., 52. Puławy. Tablica w kościele pw. św. Józefa

PUŁAWY

Lokalizacja

Tablica na murze okalającym kościół pw. św. Józefa.

Inskrypcja

JAN B. CHMIELEWSKI
OCHOTNIK W.P.
KAPRAL 1GO AUTO P.P
UR. D. 21 V 1899 R.
POLEGŁ ŚMIERCIĄ BOHATERSKĄ
W WALKACH Z BOLSZEWIKAMI D. 26 IV 1920
PRZY ZDOBYCIU ŻYTOMIERZA
W AUCIE PANC. „DZIADEK"
POCHOWANY W ŻYTOMIERZU
UKOCHAŁ OJCZYZNĘ I DLA NIEJ ŻYCIE ODDAŁ
CZEŚĆ JEGO PAMIĘCI

Historia

Jan Chmielewski, urodzony we Włostowicach, zginął 26.IV.1920 r. pod Żytomierzem na Ukrainie, w trakcie ofensywy polskich wojsk na Kijów. Kapral Chmielewski był kanonierem pancernego wozu bojowego, nazwanego przez żołnierzy „Dziadkiem". W trakcie jednego z ataków wóz został trafiony pociskiem artyleryjskim, który eksplodował w jego wnętrzu. Kapral zginął na miejscu i został pochowany na cmentarzu w Żytomierzu. W Puławach pamięć Chmielewskiego uczczono wmurowaniem tablicy epitafijnej w mur otaczający kościół św. Józefa[67].

67 R. Och, *Oni walczyli w obronie niepodległej. Jan Chmielewski (1899-1920)*, „Biuletyn Informacyjny Puławskiego Towarzystwa Tradycji Narodowych", R.2020, nr 24, s.6.

53., 54. Puławy. Tablica w murze otaczającym kościół św. Józefa

WĄWOLNICA

Lokalizacja

Tablica z brązu umieszczona jest na ścianie zewnętrznej kościoła pw. św. Wojciecha.

Inskrypcja

PAMIĘCI
POLEGŁYCH
W OBRONIE
OJCZYZNY
1918-1920

OCHOTNICY
TADEUSZ DOBRACZYŃSKI
WOJCIECH PACIEJEWSKI
WŁADYSŁAW CYBULSKI
STANISŁAW MIAZGA
ANTONI OLENDZKI
STANISŁAW AFTYKA
WŁADYSŁAW SUŁEK
JÓZEF PAWLUCY
WACŁAW WRZOS

POBOROWY
ANTONI KRUK

WĄWOLNICA 1926

Historia

Władysław Cybulski i Antoni Olendzki pochodzili z Paulinowa. Ich nazwiska znajdują się na pomniku w Paulinowie odsłoniętym w 2006 r.

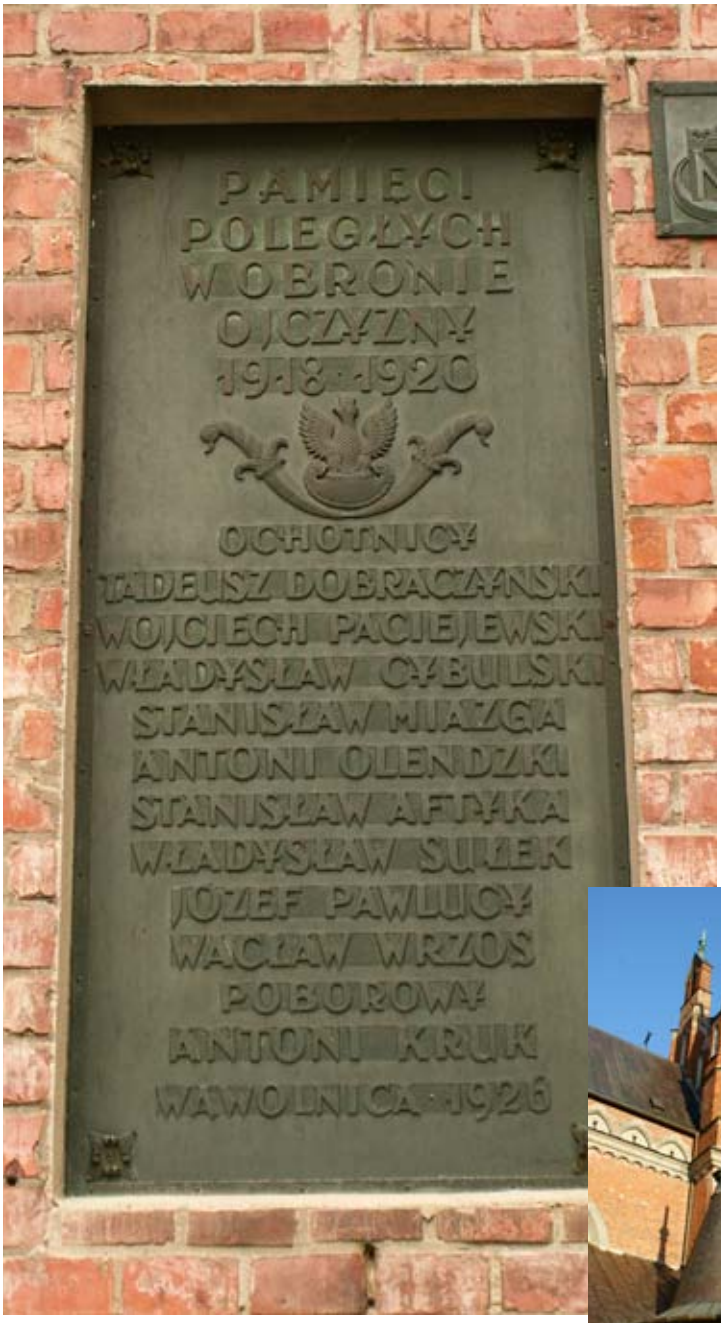

55. Wąwolnica. Tablica upamiętniająca mieszkańców gminy poległych w wojnie polsko-bolszewickiej

56. Wąwolnica. Kościół pw. św. Wojciecha

WIERZCHONIÓW, gmina Kazimierz Dolny

Lokalizacja

Pomnik w formie kopca znajduje się naprzeciw siedziby Ochotniczej Straży Pożarnej.

Inskrypcja

CZEŚĆ
POLEGŁYM NA POLU CHWAŁY
ODPIERAJĄC NAWAŁĘ BOLSZEWICKĄ
POD WODZĄ
MARSZAŁKA JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO
1920 R.

F. KOŁODYŃSKI
J. ADAMCZYK
P. WAŚ
J. SKOCZ
P. JABŁOŃSKI
K. RODZIK
S. SYROKA
S. LENART
W. SYKUŁA
F. GRZEGORCZYK
W. RUSEK
K. POKRAKA
S. PAWŁOWSKI
P. WRZOS
J. MOKIJEWSKI
A. PRZEPIÓRKA

P. GIZA

Historia

Na niewielkim ziemny kopcu stoi krzyż, u którego podstawy znajduje się płaskorzeźba z brązu przedstawiająca głowę J. Piłsudskiego. Poniżej znajduje się płyta z nazwiskami mieszkańców Wierzchoniowa poległych w wojnie polsko-bolszewickiej. Pomnik zdewastowany w czasie okupacji został odbudowany przez mieszkańców w latach osiemdziesiątych[68]. Gruntownie odnowiony został w 2017 r.

68 Aleksander Lewtak, *Szlakiem Walki i Męczeństwa na terenie Kazimierskiego Parku Krajobrazowego*, Puławy 2007, s. 28

57. Wierzchoniów. Kopiec upamiętniając poległych w wojnie polsko-bolszewickiej

58. Wierzchoniów. Tablica z nazwiskami mieszkańców wsi poległych w wojnie

59. Wierzchoniów. Płaskorzeźba z podobizną J. Piłsudskiego

ZAJEZIERZE, gmina Sieciechów

Lokalizacja

Pomnik w środkowej części wsi, przy jednym ze skrzyżowań.

Inskrypcja

TO 13 SIERPNIA 1920 ROKU
KRÓTKO ODPOCZYWAŁ
MARSZAŁEK POLSKI
JÓZEF PIŁSUDSKI
PRZED CUDEM NAD WISŁĄ
W WOJNIE Z BOLSZEWIKAMI
ZAJEZIERZE 16 WRZEŚNIA 1990 ROKU

60., 61. Zajezierze. Pomnik upamiętniający pobyt J. Piłsudskiego we wsi

ŻYRZYN

Lokalizacja

Kamienna tablica umieszczona jest na ścianie zewnętrznej kościoła pw. św. Apostołów Piotra i Pawła

Inskrypcja

POLEGLI NA POLU CHWAŁY
ODPIERAJĄC OD GRANIC PAŃSTWA POLSKIEGO POD WODZĄ
JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO
NAWAŁĘ BOLSZEWICKĄ W 1920 ROKU

STANISŁAW GOLUCH
JÓZEF STRUMNIK
FRANCISZEK MICKA
FRANCISZEK POLAK
FRANCISZEK KUŹLIK
JAN CHOJAK
JÓZEF WIEJAK
STANISŁAW JOŃCZYK
STANISŁAW GAWDZIK
PAWEŁ WAWER
LEON NOWOROLNIK
JÓZEF MOLĘDA

TABLICĘ TĄ W HOŁDZIE POLEGŁYM BOHATEROM
NA WIECZNĄ PAMIĄTKE ZWYCIĘSTWA ORĘŻA POLSKIEGO
KŁADZIE SPOŁECZEŃSTWO GMINY ŻYRZYN
11.XI.1930 R.

Historia

W 1948 r. na polecenie miejscowych władz Polskiej Partii Robotniczej tablica została zamalowana farbą olejną[69].

69 M. Rybak, *Żyrzyn i okolice. Zarys dziejów*, Lublin 1997, s. 149

62. Żyrzyn. Tablica upamiętniająca mieszkańców gminy poległych w wojnie z bolszewikami

63. Żyrzyn. Kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła

WYKAZ ZDJĘĆ

1. Dęblin. Spotkanie Naczelnika Państwa z gen. Leonardem Skierskim, dowódcą 4 Armii. Z tyłu stoi gen. Paul Henrys – przedstawiciel francuskiej misji wojskowej. Dostęp 2.VIII.2020 r. https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:1920-08_Pilsudski_Henrys_Skierski.jpg
2. Dęblin. Józef Piłsudski i gen. Leonard Skierski na stacji kolejowej. Archiwum Rzeczpospolitej, dostęp 2.VIII.2020 r. https://archiwum.rp.pl/artykul/986982-Od-Zatoki-Ryskiej-po-Kamieniec-Podolski.html
3. Puławy. Akt chrztu Józefa Minkiewicza z podpisem Józefa Piłsudskiego. Archiwum Parafii Wniebowzięcia NMP. Reprodukcja M. Spóz.
4. Józef Minkiewicz. Zdjęcie z archiwum M. Spóza.
5. Puławy. Józef Minkiewicz niesie urnę z ziemią pobraną na Kopiec Józefa Piłsudskiego w Krakowie. Archiwum Muzeum Oświatowego w Puławach.
6. Puławy. Ośmiokątny stół przy którym J. Piłsudski wraz ze swoim sztabem przygotowywał plany ofensywy znad Wieprza.
7. Baranów. Pomnik po rewitalizacji dokonanej w 2007 r.
8. Baranów. Tablica wmontowana w podstawę pomnika.
9. Baranów. Stan pomnika przed rewitalizacją.
10. Bobrowniki. Pomnik Józefa Piłsudskiego.
11. Bobrowniki. OSP – inicjator budowy pomnika.
12. Bronice. Pomnik poległych w walkach za Ojczyznę.
13. Bronice. Napis znajdujący się z lewej strony postumentu.
14. Bronice. Napis na froncie pomnika.
15. Dęblin. Pomnik po przywróceniu wszystkich historycznych elementów.
16. Dęblin. Tablica Upamiętniająca żołnierzy 15 Pułku Piechoty.
17. Dęblin. Pomnik w hołdzie walczącym o niepodległość Polski.
18. Dęblin. Rekonstrukcja tablicy znajdującej się na budynku, w którym kwaterował Józef Piłsudski.
19. Dęblin. Rekonstrukcja tablicy z nazwiskami poległych mieszkańców gminy znajdującej się na pomniku z 1930 r.
20. Dęblin. Kamień przed bramą cmentarza wojennego „Balonna".
21. Dęblin. Kwatera żołnierzy poległych w 1920 r. Foto R. Och.
22. Gołąb. Pomnik w centrum wsi. Foto R. Och.
23. Gołąb. Tablica adresowa. Foto R. Och.
24. Janowiec. Mieszkańcy gminy polegli w wojnie z bolszewikami.
25. Janowiec. Kościół pw. św. Stanisława Biskupa Męczennika.
26. Kazimierz. Pomnik u stóp klasztoru franciszkanów.
27. Kazimierz. Drewniany krzyż znajdujący się w klasztorze franciszkanów.
28. Kazimierz. Drewniany krzyż znajdujący się w klasztorze franciszkanów.
29. Tablica w kaplicy kościoła pw. Znalezienia Krzyża Świętego.
30. Końskowola. Kościół pw. Znalezienia Krzyża Świętego.

31. Kurów. Mieszkańcy gminy polegli w wojnie z bolszewikami.
32. Kurów. Kościół pw. Narodzenia NMP.
33. Markuszów. Tablica upamiętniająca poległych w wojnie polsko-bolszewickiej.
34. Markuszów. Kościół pw. św. Józefa Oblubieńca Najświętszej Marii Panny.
35. Moszczanka. Kamień upamiętniający rozpoczęcie kontrofensywy znad Wieprza.
36. Moszczanka. Kamień upamiętniający rozpoczęcie kontrofensywy znad Wieprza.
37. Paulinów. Pomnik upamiętniający mieszkańców wsi poległych w wojnie polsko-bolszewickiej.
38. Paulinów. Pomnik upamiętniający mieszkańców wsi poległych w wojnie polsko-bolszewickiej.
39. Piotrowice. Pomnik upamiętniający poległych w walce z bolszewikami.
40. Piotrowice. Pomnik upamiętniający poległych w walce z bolszewikami.
41. Puławy. Oryginalna tablica z 1930 r. Archiwum Towarzystwa Przyjaciół Puław.
42. Puławy. Zrekonstruowana tablica w 1990 r.
43. Puławy. Pałac Czartoryskich
44. Puławy. Tablica upamiętniająca żołnierzy 1. Kompani 13. Batalionu Saperów
45. Puławy. Kościół MB. Różańcowej.
46. Puławy. Tablica poległych mieszkańców Puław.
47. Puławy. Pomnik upamiętniający odzyskanie niepodległości.
48. Puławy. Rekonstrukcja płyty z roku 1928.
49. Puławy. Fragmenty oryginalnej płyty z 1928 r.
50. Puławy. Zespół pomników niepodległości.
51. Puławy. Tablica w kościele pw. św. Józefa.
52. Puławy. Tablica w kościele pw. św. Józefa.
53. Puławy. Tablica w murze otaczającym kościół pw. św. Józefa.
54. Puławy. Tablica w murze otaczającym kościół sw. Józefa.
55. Wąwolnica. Tablica upamiętniająca poległych mieszkańców gminy w wojnie polsko-bolszewickiej.
56. Wąwolnica. Kościół pw. św. Wojciecha.
57. Wierzchoniów. Kopiec upamiętniający poległych w wojnie polsko-bolszewickiej.
58. Wierzchoniów. Tablica z nazwiskami mieszkańców wsi poległych w wojnie.
59. Wierzchoniów. Płaskorzeźba z podobizną J. Piłsudskiego.
60. Zajezierze. Pomnik upamiętniający pobyt J. Piłsudskiego we wsi.
61. Zajezierze. Pomnik upamiętniający pobyt J. Piłsudskiego we wsi.
62. Żyrzyn. Tablica upamiętniająca poległych mieszkańców gminy w wojnie z bolszewikami.
63. Żyrzyn. Kościół pw. św. Apostołów Piotra i Pawła.

Autorzy zdjęć:
Robert Och: 6-8, 10-33, 37, 38, 42, 44, 46-63
Mikołaj Spóz: 9
Piotr Wiącek: 35, 36, 39, 40
Sławomir Łowczak: 34
Katarzyna Kijak: 43, 45

WYKORZYSTANA LITERATURA

1. d`Abernon Edgar Vincent, *Osiemnasta, decydująca bitwa w dziejach świata*, Londyn 1931, polskie wydanie – Warszawa 1932.
2. *Bobrowniki 1986-1999. Monografia część II*, praca zbiorowa, Bobrowniki 1999.
3. Boreczek Andrzej Krzysztof, *Kurów od początku XVIII do połowy XX wieku. Część druga 1918-1956*, Kurów 1996.
4. Borkiewicz Adam, *Koncentracja nad Wieprzem, „Bellona"*, t. 19, R. 1925, s. 169-209.
5. Borkiewicz Adam, *Opis działań 4 armii w toku manewru znad Wieprza*, „Bellona", t. 25, R. X, 1927, s. 139-164.
6. Borkiewicz Adam, *Zarys planu manewru frontu środkowego w operacji warszawskiej*, „Bellona", t. 36, Warszawa 1930, s. 1 – 23.
7. Cisek Janusz, Jędrzejewicz Wacław, *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867-1935*, t. II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1994.
8. Cisek Janusz, *Sąsiedzi wobec wojny 1920 roku. Wybór dokumentów*, Londyn 1990.
9. Czech Henryk, *Puławy miejsca upamiętnione*, Puławy 2006.
10. *14 dywizja piechoty 1 dywizja strzelców wielk opolskich w wojnie i pokoju*, Poznań 1937.
11. Fijałkowski Zbigniew, *„Balonna" międzynarodowy cmentarz wojenny w Dęblinie 1915-1937*, Dęblin 2001.
12. „Gazeta Nałęczowska", R. 2006, nr 2
13. *Generał Rozwadowski*, Kraków 1929.
14. Goliński Stanisław, *Puławy. Park – jego dzieje, oblicze i świat roślin*, maszynopis opracowany w 1924 r., Biblioteka Narodowego Instytutu Kultury i Dziedzictwa Wsi w Warszawie oddział w Puławach.
15. Horasymow Stanisław, *Zarys historii 32 pułku piechoty*, Warszawa 1928.
16. Jankiewicz Wacław, *Zarys historii wojennej 66 Kaszubskiego Pułku Piechoty Marszałka* J. Piłsudskiego, Warszawa 1929.
17. Jasionek Stefan, *Zarys historii wojennej 55 Poznańskiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1928.
18. Jędrzejewicz Wacław, *Józef Piłsudski 1867-1935. Życiorys*, Wrocław 1989.
19. Kaliszczuk Danuta, *Puławskie Towarzystwo Tradycji Narodowych*, Puławy 2000.
20. Kiełb Zbigniew, *Józef Piłsudski podczas Bitwy Warszawskiej 1920 r.* Dostęp on-line 22.03.2020 r https://jpilsudski.org/artykuly-historyczne-pilsudski/epizody-z-zycia-jozefa pilsudskiego/item/2029-jozef-pilsudski-podczas-bitwy-warszawskiej-1920-r
21. Kiełb Zbigniew, *O pobycie Józefa Piłsudskiego w Puławach z okazji 90 rocznicy Bitwy Warszawskiej*, „Tu Jest Moje Miejsce. Kwartalnik Powiatu Puławskiego", Nr 6, 2010, s. 30-33

22. Kowalczyk S., Krzewiński S., Michałowski K., Samiec E., Bronice, „Wędrowiec Lubelski", R. 1986, nr 1, s. 28-29.
23. Laudyn Władysław, *Zarys historii wojennej 22 pułku ułanów podkarpackich*, Warszawa 1929.
24. Lewtak Aleksander, *Szlakiem Walki i Męczeństwa na terenie Kazimierskiego Parku Krajobrazowego*, Puławy 2007.
25. Łapiński Jerzy, *Zarys historii wojennej 58 pułku piechoty wielkopolskiej*, Warszawa 1928.
26. Łukomski Grzegorz, Polak Bogusław, Wrzosek Mieczysław, *Wojna polsko-bolszewicka 1919-1920. Działania bojowe. Kalendarium, (marzec-październik 1920 r.)*, t. II, Koszalin 1990.
27. Mącznik Helena, Mącznik Jan, Minkiewicz Stanisław [W:] *Puławski Słownik Biograficzny*, t. 2, Puławy 2000, s. 89-90.
28. Och Robert, *Puławianie w walkach o wschodnią granicę Polski (1918-1920)*, „Kwarta", R. 2012, nr 1.
29. Och Robert, *Oni walczyli w obronie niepodległej. Jan Chmielewski (1899-1920)*, [w:] „Biuletyn Informacyjny Puławskiego Towarzystwa Tradycji Narodowych", Puławy nr 24/2020.
30. Odziemkowski Janusz, *Piechota polska w wojnie z Rosją bolszewicką 1919-1920*, Warszawa 2010.
31. Piątek Jarosław, *Rola oddziałów wielkopolskich na froncie północno-wschodnim. Charakterystyka zdolności bojowych oraz cechy prowadzonych walk*, [w:] *Bitwa Warszawska 1920 roku w obronie niepodległości*, pod red. Janusza Odziemkowskiego, Warszawa 2006.
32. Piłsudski Józef, *Rok 1920*, Łódź 1989.
33. Płoński J., *Pobyt Józefa Piłsudskiego w Puławch*, „Praca", R. 1937 (czerwiec).
34. Pobóg – Malinowski Władysław, *Najnowsza historia polityczna Polski*, Gdańsk 1990, T. II.
35. Potocki Wojciech, *Stanisław Bialata z Kotlin. Bohaterstwo żołnierzy 1 Pułku Piechoty Legionów*, Łomianki 2018.
36. Proskurnicki Ludwik, *Zarys historii wojennej 65 Stargardzkiego Pułku Piechoty*, Warszawa 1929.
37. Rybak Mieczysław, *Żyrzyn i okolice. Zarys dziejów*, Lublin, 1997.
38. Szczypa Józef, *Parafia św. Józefa w Puławach-Włostowicach w latach 1676-1990*, „Studia Puławskie", R. 1992, t. 4.
39. Szymankiewicz H., Wołk A., *Marszałek Józef Piłsudski w Puławach*, „Teka Puławska", R. 1989.
40. Świętek Ryszard, *Lodowa ściana. Sekrety polityki Józefa Piłsudskiego 1904-1918*, Kraków 1998.
41. Wójcicki Stanisław, *Dziedzictwo kulturowe gminy Kurów*, Kurów 2014.
42. *Wybór dokumentów do Bitwy Warszawskiej. Działania 13-27.8.1920 r.* cz. I, „Wojskowy Przegląd Historyczny", R. 1991, nr 1.
43. Zawistowski Dezyderiusz, *Zarys historii wojennej 19 pułk ułanów wołyńskich*, Warszawa 1930.
44. Zydek Jerzy, Szczepańska Grażyna, *Z przeszłości Dęblina*, Dęblin 2017.
45. Żenczykowski Tadeusz, *Dwa komitety 1920, 1944. Polska w planach Lenina i Stalina*, Paryż 1984.